

М.В. Абабурка

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ
ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА:
ПЫТАННІ І ЗАДАННІ**

Частка 1

Для самападрыхтоўкі студэнтаў
1-2 курсаў філалагічных спецыяльнасцей

Магілёў 2012

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Установа адукацыі
“МАГІЛЁЎСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
імя А. А. КУЛЯШОВА”

М.В. Абабурка

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ
ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА:
ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

У трох частках

Частка 1

Для самападрыхтоўкі студэнтаў
1-2 курсаў філалагічных спецыяльнасцей

Магілёў 2012

Электронны аналаг друкаванага выдання:

Абабурка М.В.

Сучасная беларуская літаратурная мова : пытанні і заданні : у 3 ч. – Ч. 1. Для самападрыхтоўкі студэнтаў 1-2 курсаў філалагічных спецыяльнасцей. – Выд. 2-е, дапрац. і дап.
Магілёў : УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012. – 56 с.

Акцэнтуюцца ўвага студэнтаў на вузлавыя праграмныя пытанні, размеркаваныя па 27 тэмах. Прапануюцца асноўная (для ўсіх тэм) і дадатковая (для кожнай тэмы паасобку) літаратура. Заданні і пытанні для самакантролю спецыфічныя. Таксама прапануюцца невялікая колькасць практыкаванняў (па адным да кожнай тэмы).

Прызначаецца для студэнтаў-філолагаў беларускага аддзялення, але можа быць выкарыстана і студэнтамі ЗФН, і студэнтамі нефілалагічных спецыяльнасцей.

УДК 808.26
ББК 81.411.3

Абабурка М.В. Сучасная беларуская літаратурная мова : пытанні і заданні: [Электронны рэсурс] : / М.В. Абабурка – Электр. дадзеныя. – Магілёў : УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012. – Загал. з экрана.

212022, г. Магілёў,
вул. Касманаўтаў, 1
Тэл.: 8-0222-28-31-51
E-mail: alexpzn@mail.ru
<http://www.msu.mogilev.by>

© Абабурка М.В., 2012
© УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012
© УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012,
электронны аналаг, 2012

ПРАДМОВА

Самападрыхтоўка – асноўнае звязно ў сістэме самастойнай работы студэнтаў (СРС). Асабліва яна карысная тым студэнтам, у якіх слабая ці зусім дрэнная слыхавая памяць, або тым, хто са школьнай парты прывык самастойна здабываць неабходныя веды.

“Сучасная беларуская літаратурная мова” – цэнтральная дысцыпліна ў падрыхтоўцы студэнтаў па спецыяльнасцях “Беларуская мова і літаратура”, “Руская мова і літаратура”, таму высокакваліфікаваныя спецыялісты па іх не могуць быць падрыхтаваныя толькі ў студэнцкай аўдыторыі. А для таго каб студэнт эфектыўна займаўся самападрыхтоўкай у кабінетах мовы і літаратуры, чытальных залах розных бібліятэк ці ў іншых месцах, адведзеных для СРС, неабходна стварыць цэлы шэраг метадычных рэкамендацый ці распрацовак агульнапрынятай сістэмы СРС МДУ імя А. А. Куляшова. Прапанаваны дапаможнік – прывядзенне ў інтэнсіўнае дзеянне плана СРС па названай дысцыпліне, створанага на кафедры беларускай мовы.

У дапаможніку тэмы размешчаныя ў такім парадку, у якім яны чытаюцца на 1-2 курсах беларускіх аддзяленняў філалагічнага і педагагічнага факультэтаў. Тэарэтычныя і практычныя пытанні і заданні, а таксама пытанні дзеля самакантролю студэнтаў узаемазвязаныя. Адказы на іх можа (і павінен!) знайсці кожны студэнт самастойна ў прапанаванай асноўнай і дадатковай літаратуры, якую ён абавязаны добрасумленна праштудзіраваць.

Прапанаваны навучальны дапаможнік можа быць з поспехам выкарыстаны як студэнтамі-завочнікамі, так і студэнтамі стацыянарнага навучання і філалагічных, і нефілалагічных спецыяльнасцей.

11 снежня 2011 г.

М. В. Абабурка

АСНОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА

ДЛЯ САМАПАДРЫХТОЎКІ СТУДЭНТАМІ ЎСІХ ПРАПАНАВАНЫХ ТЭМ

1. **Анічэнка, У. В.** Беларуская мова: дапаможнік для самаадукацыі / **У. В. Анічэнка.** – Мінск, 1998.
2. Беларуская граматыка. – Частка I. – Мінск, 1985.
3. Беларуская мова: сцісла і даступна. – Мінск, 1997.
4. Беларуская мова: цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / пад рэд. **А. І. Падлужнага.** – Мінск, 1987.
5. Беларуская мова / пад рэд. **М. С. Яўневіча.** – Мінск, 1991.
6. Беларуская мова ў табліцах і схемах: для вучняў старэйшых класаў сярэдняй школы. – Мінск, 1998.
7. Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
8. **Бурак, Л. І.** Сучасная беларуская мова / пад рэд. **Л. М. Шакуна.** – Мінск, 1985.
9. **Камароўскі, Я. М., Сямешка, Л. І.** Сучасная беларуская мова: Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія / **Я. М. Камароўскі, Л. І. Сямешка.** – Мінск, 1983.
10. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. **А. А. Лукашанец.** – Мінск, 2007.
11. **Красней, В. П.** Беларуская мова: поўны шк. курс: тэорыя / **В. П. Красней, Я. М. Лаўрэль.** – Мінск, 2009.
12. **Красней, В. П.** Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія / **В. П. Красней У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова.** – Мінск, 1984.
13. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 2008.
14. **Рагаўцоў, В. І., Юрэвіч, А. Л.** Уводзіны ў мовазнаўства. – Мінск, 1987.
15. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія. – Мінск, 1976; Выд. 2-е. – Мінск, 1984; Выд. 3-е. – Мінск, 1993.
16. Сучасная беларуская мова / **Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, Л. І. Сямешка, І. М. Шчарбакова,** 2-е выданне, дапрац. і дапоўн. – Мінск, 1995.
17. **Сямешка, Л. І.** Курс беларускай мовы: падручнік / **Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч.** – Мінск, 1996.
18. **Юргелевіч, П. Я.** Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / пад рэд. **М. С. Яўневіча.** – Мінск, 1974.
19. **Янкоўскі, Ф. М.** Роднае слова. – Мінск, 1972; Беларуская мова. – Мінск, 1978; Сучасная беларуская мова. – Мінск, 1984.

Тэма 1

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА (СБЛМ) ЯК НАВУЧАЛЬНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы (СБЛМ) у сярэдняй агульнаадукацыйнай школе, сярэдняй і вышэйшай навучальнай установе (ВНУ).
2. Раздзелы курса СБЛМ.
3. Беларуская мова – мова беларускай народнасці і нацыі.
4. Вусная і пісьмовая разнавіднасці СБЛМ, іх нормы і стылі.
5. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
6. Вывучэнне беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь і за яе межамі.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Беларускія слова і яго вывучэнне / *М. В. Абабурка*. – Мінск, 1986. – Сс. 3-15; Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. – Мінск, 1992; Культура беларускай мовы. – Мінск, 1994. – Сс. 3-9.
2. *Каўрус, А. А.* Слова наша роднае / *А. А. Каўрус*. – Мінск, 1986; Культура слова. – Мінск, 1983; Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1980; 1987; 1992.
3. *Крывіцкі, А. А.* Наша родная мова / *А. А. Крывіцкі*. – Мінск, 1973. – Сс. 8-40, 74-88.
4. *Шакун, Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / *Л. М. Шакун*. – Мінск, 1963; 1984.
5. *Янкоўскі, Ф. М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы / *Ф. М. Янкоўскі*. – Мінск, 1983.

ЗАДАННІ:

1. Прааналізаваць сутнасць артыкулаў “Беларусы” і “Беларуская мова”, змешчаных ва ўсіх энцыклапедыях на беларускай мове. Знайсці разыходжанні ў поглядах на паходжанне беларусаў і іх мовы ад XIII да XX стст.
2. Параўнаць табліцу I, змешчаную ў дапаможніку “Сучасная беларуская мова” (Мінск, 1995) на с. 11, з табліцамі ўсіх функцыянальных стыляў СБЛМ, змешчанымі ў дапаможніку для вучняў ст. класаў “Беларуская мова ў табліцах і схемах” (Мінск, 1998. – Сс. 5-10).

3. Зрабіць у канспекце самападрыхтоўкі агульную табліцу функцыянальных стыляў СБЛМ (на аснове вышэйназваных крыніц).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Чым адрозніваюцца тэрміны “беларуская мова” і “сучасная беларуская мова”, “беларуская літаратурная мова” і “сучасная беларуская літаратурная мова”, “беларуская дыялектная мова” і “сучасная жывая мова беларусаў”, “сучасная беларуская мова” і “сучасная руская мова”?

2. Чаму ўсходнеславянскую мову называюць яшчэ старажытнай рускай (старарускай) мовай? Што такое “старажытная беларуская мова”?

3. У чым заключаецца розніца паміж вуснай і пісьмовай разнавіднасцямі СБЛМ? Як разумець тэрмін “прастамоўе”?

4. Да якой сям’і, групы і падгрупы моў свету адносіцца сучасная беларуская мова?

5. Як адносяцца народы ўсяго свету да беларусаў і іх мовы?

6. Што сказалі беларускія вучоныя і культурныя дзеячы (найперш пісьменнікі) пра нашу родную (беларускую) мову? У якіх працах ці творах?

Практыкаванне 1. Прачытайце і адкажыце на пытанне: “Якія агульныя (агульнаславянскія) і спецыфічныя (беларускамоўныя) рысы можна выявіць ў прыведзеным урыўку з рамана М. Астроўскага “Як гартавалася сталь” на розных славянскіх мовах?”

Тэкст на рускай мове:

Корчагин охватил голову руками и тяжело задумался. Перед его глазами пробежала вся его жизнь, с детства и до последних дней. Хорошо ли, плохо ли он прожил свои двадцать четыре года? Перебирая в памяти год за годом, проверял свою жизнь, как беспристрастный судья, и с глубоким удовлетворением решил, что жизнь прожита не так уж и плохо. Но было немало и ошибок, сделанных по дури, по молодости, а больше всего по незнанию. Самое же главное – не проспал горячих дней, нашел свое место в железной хватке за власть, и на багряном знамени революции есть и его несколько капель крови.

Н. Островский. Как закалялась сталь
(часть вторая, глава восьмая)

Тэкст на ўкраінскай мове:

Корчагин охопив голову руками и тяжело замислился. Перед його очима пробігло все його життя, від дитинства и до останніх днів. Чи добре, чи погано прожив він свої двадцять чотири роки? Перебираючи в пам’яті рік за роком, перевіряв своє життя, як безсторонній суддя, і з глибоким задоволенням вирішив, що життя прожито не так уже и погано. Та було чимало и помилок, зроблених здуру, через молодість, а найбільше через необізнаність. Найголовіше ж – не проспав гарячих днів, знайшов своє місце

в залізній боротьбі за владу, і на багрянному прапорі революції є кілька краплин і його крові.

М. Островський. Як гартувалася сталь. –
Молодь: Київ, 1951. – С. 271.

Тэкст на беларускай мове:

Karčagin abxaniŭ galaŭu rukami i цяжка задумаўся. Перад яго вачыма прабягала ўсё яго жыццё, з маленства і да апошніх дзён. Ці добра, ці дрэнна пражыў ён свае дваццаць чатыры гады? Перабіраючы ў памяці год за годам, правяраў сваё жыццё, як бесстаронні суддзя, і з глыбокім задавальненнем вырашыў, што жыццё пражыта не так ужо дрэнна. Але было нямала і памылак, зробленых на дурасці, на маладосці, а больш за ўсё на няведанню. Самае-ж галоўнае – не праспаў гарачых дзён, знайшоў сваё месца ў жалезнай схватцы за ўладу, і на барвовым сцягу рэвалюцыі ёсць і яго некалькі кропель крыві.

Н. Остроўскі. Як гартувалася сталь,
Народжаныя бурай. – Мінск, 1950. – С. 342.

Тэкст на польскай мове:

Korczagin objął głowę rękoma i głęboko się zamyślił. Zaczął rozpatrywać całe swoje życie, począwszy od dzieciństwa aż po ostatnie dni. Jak przeżył te dwadzieścia cztery lata, dobrze czy źle? Przebiegając pamięcią rok po roku, badał swoje życie jak bezstronny sędzia i z głęboką satysfakcją doszedł do wniosku, że nie tak znów źle je przeżył. Lecz znalazł też niemało błędów, popełnionych ze zbytku fantazji, wskutek młodego wieku, a najczęściej z braku w iedzy. Co najważniejsze, nie przespał gorących dni, znalazł proletariatu i ubarwił purpurowy sztandar rewolucji kilkoma kroplami własnej krwi.

М. Ostrowski. – Jak hartowała się stal. –
Wyd. 3: Warszawa, 1951. – S. 416.

Тэкст на чэшскай мове:

Korčagin složil hlavu do dlani a hluboce se zamyslil. Před očima mu plynul celý život, od dětství až do posledních dnů. Prožil dobře nebo švých čtyřadvacet let? Probíral v paměti rok za rokem, prověřoval svůj život jako nestranný soudce a s dobrým svědomím si přiznal, že neprožil život tak špatně. Ovšem, bylo v něm i nemálo omylů, učiněných z hlouposti, z nezkušenosti a nejvíce z nevědomosti. Hlavně však, že neprospal dny varu, našel své místo v lité srážce za moc a na rudém prapore revoluce je také několik kapek jeho krve.

N. Ostrovskij. Jak se kalila ocel. –
Praha, 1954. – S. 287.

Тэкст на славацкай мове:

Korčagin si podoprel hlavu rukami a hlboko sa zamyslel. Pred očami mu prebehol celý život, od malička až do posledných dní. Dobré, a či sle prežil svojich dvadsaťštyri rokov? Preberal v pamäti rok za rokom, skúmal svoj život ako nestranný sudca a s hlbokim uspokojením zistil, že život neprežil najhoršie. Ale bolo v ňom aj hodne chýb, ktorých sa dopustil z hlúposti, pre svoju mladosť a

najviac z nevedomosti. Ale čo je najhlavnejšie – neprespal búrlivé dni, našiel svoj miesto v železnom boji o moc a na prapurovej revolúcie je aj: niekoľko kvapiek jeho krvi.

N. Ostrovskij. Ako sa kalila osel'. –
Dielo, I Bratislava, 1954. – S. 388.

Тэкст на сербскай мове:

Kòrčagin obuhvati glávu rúkaма и тешко се замисли. Пред òчима му је пролèтео цео његов живот од дèтињства па до пòследњих дàнā. Да ли је лèпо или рђаво проживео свòје двáдесет чèтири годинè? Прèтрèсао је, сећајући се годинè за годином, проверáвао свòј живот као неспристрасни сýдија и са дýбоким је задовòльством рéшио да није тáко рђаво проживео живот. Али је било доста и грешáкā кòјè оу учинио из глýпости, због младости, а прè свèга из незнања. Што је највáжнијè, није преспáвао ватренè дàнè, нàшао еј свòје место у чèличнòј бòрби за влáст, и на црвèнòј зàстави револýцијè има и неколико његових кáпи крви.

Н. Островски. Како се калио челик. –
Ново паколење. – Београд, 1945. – С. 343.

Тэкст на харвацкай мове:

Kòrčagin obuhvatī glávu rúkama i teško se zamisli. Pred òčima mu je polètio cijèlī njègov život od djètīnjstva pa do pòsljednijih dànā. Da li je lijepo ili lošè proživio svòje dvádeset čètir godinè? Прèтрèсао је, сјеçajūći се годинè за годином, provjeráвао свој живот као неспристранī судac и s дýбокīm је задовòлјством riješio да није тáко лошè proživio život. Али је било дòста и грешáкā кòјè је учинио из глýпости, због младости, а прије свèга из незнања. Šто је највáжнијè, није преспáвао ватренè дàнè, нàшао је свòје мјесто у чèличнòј бòрби за влáст, и на crvenoj зàстави револýцијè има и неколико njègovih kápi крви.

N. Ostrovski. Kako se kalio čelik. –
Zagreb, 1945. – S. 355.

Тэкст на славенскай мове:

Korčagin se je prijel za glávo in se pogrèznil v težke misli. Vse njegòvo življenje lét dò zádñjih dní mu je v náглиh slikah vstájalo pred očmi. Ali je bil dòbro preživèl svòjih štiri in dvájsèet lét, áli jih je bil slábo preživèl? Kó je v mislih téhtal léto za létom, in prevérjal svòje življenje kot nepristranski sodní, je z globòkim zadoščenjem spoznál, da práv za práv ni živèl kdó vé kakó slabó. Rés je bilo nemálo tudi napák, storjenih iz nespámeti, iz mladosti, največkrat pa iz nevédnosti. Ali, in tó je bilo poglavítно – vróçih dní ní bil prespál, našel je bil svòje mésto v železnem sporádu za oblást, in na škrlátni zastávi reволýcije je bilo tudi njegòvih nékaj kápelj крви.

N. Ostovski. Kako se je kalilo jeklo. –
Mladinska knjiga: Ljubljana. – 1945. – S. 403.

Тэкст на балгарскай мове:

Korčagin хвáна главáта си с ръçé и тéжко се замисли. Пред очите му премина цèлият му живòт, от детинство и до последни дни Добрé ли, злé ли

прежи ве той двайсет и четиригодини? Катоб прехвърляше в паметта си година след година, проверявайки живота си катоб безпристрастен съедия, реши с удовлетвореност, че с приживял живота си не толкова лошо. Но имаше и не малко грешки, вършени от глупост, поради глупостта му, а найменните дни, намери свобето място в желязната схватка за властта, и върху червено то знаме на революцията има и няколко капки негова кръв.

Н. Островски. Как се каляваше стоманата / Превел от руски Людмил Стоянов. – Партийно Издателство: София, 1944. – С. 473-474.

Т е м а 2

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСИКАЛОГИЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Беларуская лексікалогія як раздзел навукі пра беларускую мову.
2. Сувязь беларускай лексікалогіі з іншымі раздзелаў курса СБЛМ.
3. Семантычная разнастайнасць сучаснага беларускага літаратурнага слова.
4. Лексіка-семантычная сістэма сучаснай беларускай літаратурнай мовы, яе групы і падгрупы. Лексічныя гнёзды. Семантычнае поле.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Беларускае слова і яго вывучэнне / *М. В. Абабурка.* – Мінск, 1986. – Сс. 16–17, 38–52.
2. *Баханькоў, А. Я.* Развіццё лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс / *А. Я. Баханькоў.* – Мінск, 1982.
3. *Красней, В. П.* Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / *В. П. Красней.* – Мінск, 1982. – Сс. 3–12.
4. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1994.
5. *Прыгодзіч, М. Р.* Шчодрасць слова / *М. Р. Прыгодзіч.* – Мінск, 1990.
6. *Сянкевіч, В. І.* Семантыка і прагматыка беларускай мовы / *В. І. Сянкевіч.* – Мінск, 1998.
7. *Юрэвіч, У.* Слова жывое, роднае, гаваркое / *У. Юрэвіч.* – Мінск, 1992.

ЗАДАННІ:

1. Параўнаць змест, прадмет і задачы беларускай лексікалогіі, вызначаныя ў “Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1961),

з аналагічным матэрыялам навучальных дапаможнікаў 80 – 90-х гадоў. Абгрунтаваць прычыны разыходжанняў у трактоўцы аб’екта лексікалогіі.

2. Запісаць у канспект самападрыхтоўкі выказванні сучасных філосафаў, псіхологаў і лінгвістаў (паводле энцыклапедычных выданняў) наконт праблемы “Слова і паняцце”. Параўнаць вытрымкі (выняткі) з асвятленнем праблемы ў дапаможніках па СБЛМ.

3. Паўтарыць параграф “Паняцце пра лексічную сістэму мовы. Тыпы лексічных значэнняў слова” ў дапаможніку В. І. Рагаўцова і А. Л. Юрэвіча “Уводзіны ў мовазнаўства” (Мінск, 1987. – Сс. 55-59). Складзі зводную табліцу лексічных значэнняў слова ў СБЛМ.

4. Аб’яднаць назвы з паняццем “школа” ў адну лексіка-семантычную групу (мікрасістэму) і прааналізаваць іх (і вусна, і пісьмова).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. З якіх бакоў вывучаецца слова ў лексікалогіі?
2. Што з’яўляецца прадметам вывучэння ў семасіялогіі і семіётыцы? Чаму сучасная беларуская лексікалогія вельмі цесна звязаная з гэтымі і іншымі навукамі?
3. Якая сувязь беларускай лексікалогіі з этымалогіяй?
4. Як адрозніць апісальную (сінхранічную) лексікалогію ад гістарычнай (дыяхранічнай)?
5. Што такое дэфініцыя слова? Значэнне слова? Тыпы значэнняў у самастойных і службовых словах СБЛМ?
6. Як адрозніць паняцці (навуковыя, бытавыя і інш.) слова ад значэнняў (першасных, вытворных, агульнапрынятых, кантэкстуальных і інш.) яго?
7. Што такое семантычнае поле? Лексічныя гнёзды? Лексічныя групы (падгрупы)? Мікрасістэмы? Тэматычныя групы?

Практыкаванне 2. Прачытайце мікратэкст. Растворыце выдзеленыя словы і параўнайце з іх дэфініцыямі ў Глумачальным слоўніку беларускай мовы. Знайдзіце словы з пераноснымі значэннямі і ахарактарызуйце іх лексічныя і граматычныя значэнні:

*“Дзверы – і ў сенцы, і ў кухні, і ў хаце – старыя, скрыпучыя. Як ты ні асцерагайся, усё роўна скрабянуць па сэрцы. У хаце змрочна. Стаіць то яна вокнамі на поўдзень і на ўсход, але акенцы гэтыя глядзяць з-над нізкіх **капяжоў**, нібы пануры чалавек, толькі пад ногі. Галя ідзе ў той куток, дзе ложка, наўздагад, на хаду ўжо распільваючы **сукенку**. Распрунуўшыся, яна асцярожна абмацавае край ложка і асцярожна лажыцца. Ды ўся гэтая асцярога – дарэмная. Сонечка яшчэ ўсё не спіць...”* (Я. Брыль. Галя).

Тэма 3

ПОЛІСЕМІЯ, АМАНІМІЯ, СІНАНІМІЯ І АНТАНІМІЯ Ў ЛЕКСІЦЫ СБЛМ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Праблема мнагазначнасці слова ў сучаснай і гістарычнай лексікалогіі беларускай мовы.
2. Метафара, метанімія і сінекдаха як асноўныя тыпы пераносных значэнняў слова ў лексіцы СБЛМ.
3. Лексічныя амонімы і іх адрозненне ад мнагазначных слоў у СБЛМ. Паранімы. Міжмоўныя паранімы.
4. Сінонімы і антонімы ў лексіцы СБЛМ, іх тыпы і рады.
5. Кантэкстуальныя сінонімы і антонімы.
6. Стылістычнае выкарыстанне мнагазначных слоў, амонімаў і паранімаў, сінонімаў і антонімаў. З’явы паранамазіі, антытэзы, увасаблення і інш. у мове літаратурна-мастацкіх твораў.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Беларускія слова і яго вывучэнне / *М. В. Абабурка.* – Мінск, 1986. – Сс. 38–72.
2. *Баханькоў, А. Я.* Развіццё лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс / *А. Я. Баханькоў.* – Мінск, 1982.
3. *Красней, В. П.* Грані слова / *В. П. Красней.* – Мінск, 1986; 1994.
4. *Крыўко, М. Н.* Паранімы і сінонімы ў мове // Роднае слова. – 1998. – № 2; 1999. – № 2; Пра ўжыванне некаторых блізказначных слоў // Роднае слова. – 1999. – № 7.
5. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1994.
6. *Рагойша, В. П.* Паэтычны слоўнік / *В. П. Рагойша.* – Мінск, 1987. – Сс. 23–25, 44–46, 51–53, 55.
7. *Старычонак, В. Дз.* Полісемія ў беларускай мове / *В. Дз. Старычонак.* – Мінск, 1997.

ЗАДАННІ:

1. Заканспектаваць уступныя артыкулы (прадмовы) да аманімічных, антанімічных, сінанімічных і паранімічных слоўнікаў В. Дз. Старычонка, У. М. Лазоўскага, М. К. Клышкі, С. М. Грабчыкава і інш.
2. Правесці супастаўляльны аналіз некаторых (асобных) артыкулаў з памянёных слоўнікаў і з “Слоўніка цяжкасцей беларускай мовы” (Мінск, 1987) Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцюговай, Б. А. Плотнікава і В. П. Трайкоўскай (Мінск, 2004). Запісаць вынікі аналізу ў канспект самападрыхтоўкі.

3. Выпісаць прыклады стылістычнага выкарыстання амонімаў, паронімаў, сінонімаў і антонімаў беларускімі пісьменнікамі ў літаратурна-мастацкіх творах розных жанраў.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Як адрозніць мнагазначныя словы ад амонімаў і сінонімаў?
2. Якія мнагазначныя словы можна назваць паэтызмамі?
3. На чым заснаваная тыпалогія метафар, метаніміі і сінекдахаў? Якія тыпы іх зафіксаваныя ў “Паэтычным слоўніку” В. П. Рагойшы?
4. Якія тыпы сінонімаў, амонімаў, паронімаў і антонімаў пададзеныя ў навучальных дапаможніках па лексікалогіі беларускай мовы (1979, 1987, 2004)?
5. Ці могуць стаць у пэўных выпадках кантэкстуальныя сінонімы раўназначнымі і ўзаемазамяняльнымі? Калі і ў якіх тэкстах?
6. Што такое энантысемія, паранамазія, антытэза і аксюмаран?

Практыкаванне 3. Перакладзіце рускамоўны тэкст на сучасную беларускую мову і выпішыце мнагазначныя словы. Прыдумайце і запішыце на кожнае значэнне выпісаных з прыкладу слоў асобныя словазлучэнні, аманімічныя, сінанімічныя і антанімічныя рады, уключаючы і міжмоўныя.

Тэма теплої августовской ночи, еле видны тускые звезды, кое-где мерцающие в облачном небе. Мягкая, неслышная от глубокой пыли дорога в поле, по которой катится тележка с двумя молодыми сержантами – мелкопоместной барышней и юношей гимназистом. Пасмурные зарницы освещают иногда пару ровно бегущих рабочих лошадей со спутанными гривами, в простой упряжи, и картуз и плечи малого в замашной рубахе на козлах, на мгновение открывают впереди поля, опустевшие после рабочей поры, и дальний печальный лесок. Вчера вечером на деревне был шум, крик, трусливый лай и визг собак: с удивительной дерзостью, когда по избам уже ужинали, волк зарезал в одном дворе овцу и едва не унес ее – вовремя выскочили на собачий гам мужики с дубинами и отбили ее; уже околевавшую, с разорванным боком (И. Тургенев. Записки охотника).

Тэма 4

ЛЕКСІКА СБЛМ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Спрадвечна беларуская лексіка і яе гістарычныя пласты.
2. Запазычаныя словы ў СБЛМ.

3. Прыкметы запазычаных слоў.
4. Семантычнае, фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў у СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Беларускае слова і яго вывучэнне / *М. В. Абабурка.* – Мінск, 1986. – Сс. 17–32.
2. *Баханькоў, А. Я.* Развіццё лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс / *А. Я. Баханькоў.* – Мінск, 1982.
3. *Булыка, А. М.* Лексічныя запазычанні беларускай мовы ў XIV – XVIII стст. / *А. М. Булыка.* – Мінск, 1980; 3 моў далёкіх і блізкіх. – Мінск, 1986; Даўнія запазычанні. – Мінск, 1972; Слоўнік іншамоўных слоў. – Мінск, 1993.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970. – Сс. 52–212.
5. *Крукоўскі, Н. І.* Рускі лексічны ўплыў на беларускую літаратурную мову / *Н. І. Крукоўскі.* – Мінск, 1958.
6. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. *А. Я. Баханькова.* – Мінск, 1994.

ЗАДАННІ:

1. Параўнаць “Слоўнік мовы Скарыны” з “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы” і вызначыць лексічныя нормы, што засталіся ў СБЛМ з XVI ст.
2. Выпісаць з “Курса сучаснай беларускай мовы” П. Я. Юргелевіча (1974 г.) прыкметы запазычаных слоў і пастарацца запомніць іх.
3. Дапоўніць схему № 1, змешчаную ў дапаможніку “Сучасная беларуская мова” (Мінск, 1995. – С. 198), удакладненнем графы “Іншамоўная лексіка” такімі кампанентамі, як “Стараславянізмы”, “Русізмы”, “Паланізмы”, “Цюркізмы”, “Англіцызмы”, “Германізмы” і інш.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Як распазнаць ўласнабеларускія, усходнеславянскія і агульнаславянскія словы? Запазычаныя?
2. Ці змяняюцца запазычаныя словы ў СБЛМ па родах, ліках і склонах?
3. Якія запазычаныя словы не пішучца сучаснымі беларускімі літарамі? Чаму?
4. Што такое **варварызмы** і **экзатызмы**?
5. Чаму іншамоўныя выразы і дакументы ў літаратурна-мастацкіх творах перадаюцца без перакладу на СБЛМ?

6. Што такое **транслітарацыя і калькаванне**? Ці можна лічыць лексічныя калькі ўласна беларускімі словамі?

Практыкаванне 4. а) Запішыце словы і вызначце пры дапамозе слоўнікаў, з якой мовы гэтыя словы запазычаныя:

Адэкватны, айсберг, анархія, бахча, бюргер, вестыбюль, Ватыкан, Венесуэла, галушкі, гусар, дызайн, дэкан, жэньшэнь, зразы, зомбі, інфінітыў, індыферэнтны, кіmano, кірыоку, лакаматыў, лямпна, маніторынг, натрыў, нарэма, опера, паляндвіца, пуня, пэндзаль, рэчытатыў, рэверанс, рэвію, свіран, слалом, тэалогія, урна, утылітарны, фанабэрысты, футбол, халера, харызма, цэмент, Цянь-Шань, Чынгісхан, шрапнель, шруба, экспансія, эlegantны, электарат, юань, юхт, ямб, яхта, яшма.

б) Укажыце, з якіх моў утварыліся наступныя беларускамоўныя лексічныя калькі:

Азбука, жыццяпіс, калгас, міжнародны, лясгасны, вызначэнне, часопіс, тэлебачанне, сельскагаспадарчы, падраздзяленне.

Тэма 5

ЛЕКСІКА СБЛМ ПАВОДЛЕ ЎЖЫВАННЯ І ВЫКАРЫСТАННЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Сферы ўжывання лексікі СБЛМ. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі СБЛМ у тлумачальных слоўніках.
2. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжытку ў СБЛМ.
3. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялектызмы (рэгіяналізмы, лаканізмы), іх разнавіднасці ў параўнанні з лексічнымі нормамаі.
4. Актыўная і пасіўная лексіка СБЛМ. Тыпы архаізмаў і гістарызмаў, неалагізмаў і аказіяналізмаў, іх стылістычнае выкарыстанне.
5. Стылістычныя разрады лексікі СБЛМ. Лексіка-стылістычная парадыгма.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры / *М. В. Абабурка.* – Мінск, 1981; Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў: Кароткі слоўнік-даведнік. – Мінск, 1979.
2. *Каўрус, А. А.* Культура слова / *А. А. Каўрус.* – Мінск, 1983; Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1992.

3. Кечык, С. Я. Моўны разбор у ВНУ і ў школе / С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў. – Мінск, 1988.
4. Красней, В. П. Грані слова / В. П. Красней. – Мінск, 1986; 1994.
5. Старычонок, В. Дз. Полісемія ў беларускай мове / В. Дз. Старычонок. – Мінск, 1997; Лексічны аналіз // Роднае слова. – 1999. – № 2. – Сс. 139–149.

ЗАДАННІ:

1. Удумліва прачытаць пра стылістычную характарыстыку лексікі ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” (Мінск, 1977. – Т. 1. – С. 10–12).
2. Выпісаць з “Умоўных скарачэнняў” названага слоўніка (ТСБМ) усе стылістычныя паметы (і скарачэння, і поўныя назвы) і раскваліфікаваць іх, падаўшы ў канспекце самападрыхтоўкі ў таблічнай форме.
3. Супаставіць назвы тыпаў дыялектызмаў (рэгіяналізмаў, лакалізмаў) у розных крыніцах (энцыклапедыях, слоўніках, навучальных дапаможніках, падручніках) і паспрабаваць вызначыць аптымальныя варыянты.
4. Складзі невялічкі слоўнічак архаізмаў і гістарызмаў, выпісаных з твораў У. Караткевіча, пазначыўшы ў дужках, дзе ўстарэлыя словы звязаныя з абзначэннем часу (эпохі) і дзе яны абумоўленыя стылістычнымі (стылёвымі) мэтамі.
5. Запісаць шэраг неалагізмаў ці аказіяналізмаў, што адсутнічаюць у слоўніках СБЛМ, указаўшы прычыны іх выкарыстання (ужывання).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што такое навуковая і публіцыстычная лексіка (тэрміналогія)?
2. Як разумець паняцці “гутарковая лексіка” і “кніжная лексіка”?
3. Якімі паметамі суправаджаюцца ў ТСБМ стылістычна абмежаваныя (афарбаваныя) словы?
4. Ці можна ставіць знак роўнасці паміж лексікай беларускай вуснай мовы і лексікай літаратурна-гутарковай мовы?
5. Чым адрозніваюцца дыялектызмы і жарганізмы ад архаізмаў і гістарызмаў?
6. Ці могуць быць абсалютна ўсе словы кніжнымі ў такіх стылях СБЛМ, як афіцыйна-справавы і навуковы?
7. Як разумець выкарыстанне рознастылёвай лексікі ў мастацкім стылі СБЛМ?
8. Што такое матываванае выкарыстанне (ужыванне) стылістычна абмежаванай (афарбаванай) лексікі ў разнастайных літаратурных выказваннях і тэкстах?

Практыкаванне 5. а) Выпішыце з прапанаванага тэксту словы і выразы абмежаванага ўжытку, вызначыўшы папярэдне сферу іх выкарыстання (дадзеную і магчымую):

б) Вызначце тыпы архаізмаў і гістарызмаў, дыялектызмаў і жарганізмаў (у дадзеным тэксце і ў іншых тэкстах).

1. Дарога на поўнач ад горада кантралявалася інсургентамі і была небяспечнай. Таму ганцам, якія павінны былі трапіць у размяшчэнне коннага палка, даводзілася скакаць з захаду, перапраўляючыся ўнаброд праз Друць або – гэтая дарога была карацейшай, але і больш небяспечнай – ехаць поймаю ракі, паплавамі, каб потым, адолеўшы Дняпро, адчуваць сябе ў бяспецы пад аховаю ўрадавых войск.

На пяцьдзесят вёрст выгінастага рэчышча быў толькі адзін паром, вярстою вышэй ад горада. Яго нельга было дадаць у рукі паўстанцаў, якія маглі б такім чынам парушаць сувязь паміж часткамі карных войск і біць іх паасобку. З гэтай мэтай на левы, процілеглы гораду бераг Дняпра генерал Фікельмонт выслаў роту выпрабаваных у баях салдат пад началом капітана Пора-Леановіча. Капітану не вельмі верылі як нашчадку сепаратысцкай фаміліі і ўраджэнцу Магілёва. Таму “ў дапамогу яму” і “на адпачынак” паставілі, таксама капітана, Юрыя Горава, карэннага русака са старой маскоўскай фаміліі.

Гораў быў паранены ў левую руку ў сутычцы з атрадам паўстанцаў пад Ракавам і адасланы “ў тыл на лячэнне і адпачынак”.

Тылу не было. У гэты трывожны жнівень 1863 года вайна была паўсюль. “Белыя” спрачаліся з “чырвонымі”, беларусы абураліся шавінізмам “белага жонду”. Успыхвалі, затухалі і зноў выбухалі ачагі абурэння палітыкай цара (У. Караткевіч. Нельга забыць).

2. – Сцюдзёна! Зябну! – вырабляўся Мікіта, ведаючы сваю славу, што ніхто не пераседзіць яго ў самым гарачым духу.

– І так гарым! буркнуў, не ўцярапеўшы Лявон, седзячы каля яго і паліваючы сцюдзёнаю вадою галаву. Ён са злосцю ўздумаў, што Мікітаў сын, Панас, п’е смярдзючую ханджу, як ваду, а сама старая Мікіціха мажа ёю ногі ў лазні. Во і сёння насмярдзіць тут, што не перадохнуць, як будуць мыцца бабы... Уздумаў ён, што і яго матка корміць вяпроў у хаце, а не ў свінарцы, што ў хаце ў іх ніколі не можа быць чыста. Адным словам, дрэнна з усіх бакоў.

– Запанеў наш аграном! – жартаваў Мікіта, – Духу баіцца Рыгоравіч... А мне, мужыку, любата, – крычаў ён. – Дай бог да веку!

Лявон мусіў, сцяўшы зубы, маўчаць. “Які тут чот запацеў, – з вялікаю крыўдаю ў сэрцы злаваўся ён на ўсё Цёмналесце, – свінні, а не людзі... Я вёз дамоў кніжкі, каб чытаць ім, а яны кожны вечар, кожнае свята гуляюць у карты ў Мікітавай хаце, а на кніжкі не звярнулі ніякае ўвагі. Яшчэ казалі – разумцы! – што некалі ім займацца панскімі справамі... І вось павінен слухаць ад іх гэтае бязглуздае: запанеў, запышэў, гардзіцца...”

– Пастой, Лявон, куды ты? – гукнуў бацька. – Зараз вады прынясець Лаўрынька, будзем абдавацца.

– Добра, добра! – сказаў, а сам, не маючы ўжо сілы вытрываць усіх крыўд для цела і думак, выйшаў, як бы п'яны, у прымельнік, сханіў адзежу і рупна, як толькі служылі рукі, пачаў, не абдаўшыся чыстаю вадою і прыліпшымі да цела лісцікамі ад веніка, адзявацца (М. Гарэцкі. У чым яго крыўда?).

Тэма 6

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Фразеалогія беларускай мовы ў вузкім і шырокім сэнсе (разуменні) гэтага тэрміна.
2. Асноўныя прыкметы фразеалагічных адзінак СБЛМ.
3. Суадносіны фразеалагізмаў (фразем) са словам, словазлучэннем і сказам у СБЛМ.
4. Варыянтнасць фразеалагізмаў (фразем), іх мнагазначнасць, сінанімічнасць і аманімічнасць.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск, 1978. – Сс. 7–64.
2. Красней, В. П. Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / В. П. Красней. – Мінск, 1982. – Сс. 100–134.
3. Лепешаў, І. Я. Моўныя самацветы / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1985; Фразеалогія ў творах К. Крапівы. – Мінск, 1976.
4. Малажэй, Г. М. Сучасная беларуская мова: Слова. Перыфраза. Фразеалагізм / Г. М. Малажэй. – Мінск, 1992.
5. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1981.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць і заканспектаваць уступны артыкул да “Фразеалагічнага слоўніка” І. Я. Лепешава (Мінск, 1993. – Т. 1. – Сс. 5–13).
2. Выпісаць з указанага слоўніка 3-5 варыянтных і сінанімічных радоў, пазначыўшы ў дужках тыпы фразеалагічных варыянтаў (фанетычны, марфалагічны, сінтаксічны, лексічны, камбінаваны).

3. Выбраць з названага слоўніка І. Я. Лепешава шматзначныя і аманімічныя фразеалагізмы. Аналагічна прыдумаць і запісаць сказы як пацвярджэнні ўсіх значэнняў у выбраных фразеалагізмах.

4. Параўнаць значэнні фразеалагізмаў, пададзеныя ў “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” І. Я. Лепешава, са значэннямі тых жа фразеалагізмаў, пададзеных у ТСБМ (Мінск, 1977 – 1984).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Чаму і калі беларуская фразеалогія выдзелілася як асобны раздзел беларускага мовазнаўства з беларускай лексікалогіі?

2. Што з’яўляецца прадметам вывучэння ў парэміялогіі і афарыстыцы? Чым гэтыя навукі збліжаюцца з фразеалогіяй?

3. Якія асноўныя прыкметы фразеалагічных адзінак?

4. Што аб’ядноўвае і раз’ядноўвае фразеалагізмы са словам, словазлучэннем, сказам?

5. Чаму прыказкі, прымаўкі, перыфразы і афарызмы не адносяцца да фразеалагізмаў?

6. Што такое **тэрмінаспалучэнні**? Чаму іх нельга адносіць да фразеалагізмаў?

Практыкаванне 6. Выпішыце з мікратэксту фразеалагізмы і зрабіце іх семантыка-фразеалагічны разбор (паводле значэння і спалучальнасці кампанентаў).

Кожны гук, шум прымушалі трывожыцца і думаць ліха ведае што. І якая гэта схованка – гумно? Усякі дурань першым чынам паткне туды свой нос. Тут Андрэю прыйшлі на памяць тыя здарэнні, калі ў гаспадароў знаходзілі дубкі, бярэзінкі і ўсякія падобныя рэчы якраз у гумнах... Трэба перахаваць і чым скарэй, тым лепей – покі не ўзялі яшчэ трону (Я. Колас. Малады дубок).

Тэма 7

КЛАСІФІКАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ СБЛМ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Тыпы фразеалагізмаў паводле семантычнай злітнасці кампанентаў.
2. Тыпы фразеалагізмаў паводле адпаведнасці часцінам мовы.
3. Тыпы фразеалагізмаў паводле сінтаксічных адзінак.
4. Тыпы фразеалагізмаў паводле стылістычнай афарбоўкі і прыналежнасці да пэўнага стылю СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Аксамітаў, А. С.* Беларуская фразеалогія / *А. С. Аксамітаў.* – Мінск, 1978. – Сс. 66-116.
2. *Даніловіч, М. А.* Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў / *М. А. Даніловіч.* – Мінск, 1991.
3. *Красней, В. П.* Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / *В. П. Красней.* – Мінск, 1982. – Сс. 116-126.
4. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалогія беларускай мовы / *І. Я. Лепешаў.* – Мінск, 1998; Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. Мінск, 1984.
5. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларуская фразеалогія / *Ф. М. Янкоўскі.* – Мінск, 1981.

ЗАДАННІ:

1. Арыентуючыся на працы І. Я. Лепешава і М. А. Даніловіча, зрабіць схемы розных тыпаў фразеалагізмаў (1. паводле семантычнай характарыстыкі; 2. паводле граматычнай характарыстыкі; 3. паводле стылістычнай характарыстыкі).

2. Параўнаць паметы, зробленыя ў “Фразеалагічным слоўніку” Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепешава і Ф. М. Янкоўскага (Мінск, 1973), з паметамі ў “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” І. Я. Лепешава (Мінск, 1993), растлумачыўшы розніцу паміж імі.

3. Самастойна зрабіць семантычную, граматычную і стылістычную характарыстыку 3-5 фразеалагізмаў, параўнаўшы яе з фразеалагічным разборам у дапаможніку С. Я. Кечык і В. І. Рагаўцова “Моўны разбор у ВНУ і ў школе” (Мінск, 1988).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. На чым грунтуецца тыпалогія фразеалагізмаў?
2. Чаму так часта змяняецца семантычная характарыстыка фразеалагізмаў (погляды М. М. Шанскага, У. П. Жукава, А. С. Аксамітава, Ф. М. Янкоўскага, І. Я. Лепешава)?
3. Што такое **фразеалагічная норма**?
4. Чым адрозніваецца стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў, зробленая І. Я. Лепешавым у “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы”, ад характарыстыкі фразеалагізмаў у “Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я. Коласа” пад рэд. А. С. Аксамітава (Мінск, 1993)?
5. Як разумець памету “інд.-аўт.”, змешчаную ў “Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я. Коласа”?
6. Што такое індывідуальна-аўтарская перапрацоўка фразеалагізмаў і чым яна матывуецца?

Практыкаванне 7. У фразеалагізмах выйсці ў людзі, збіць з панталыку, глядзець праз (скрозь) пальцы, (не) крывіць душой, (каб не) лопнуць ад злосці, кануць у лету, наступаць на пяткі, нема (нямым голасам) раўсці, не за гарамі, падаць рукою, пад бокам, у адзін голас, танцаваць пад (яго) дудку, гады ў рады вызначце іх семантыку. Раскваліфікуйце іх паводле:

- а) адпаведнасці словам, словазлучэнням і сказам;
- б) семантычнай злітнасці кампанентаў;
- в) адпаведнасці некаторым самастойным часцінам мовы;
- г) стылістычнай прыналежнасці.

Тэма 8

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ І ВЫКАРЫСТАННЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Спрадвечна беларуская фразеалогія.
2. Запазычаныя фразеалагічныя адзінкі.
3. Фразеалагізмы-інтэрнацыяналізмы і фразеалагізмы-калькі.
4. Пераклад фразеалагізмаў і асаблівасці іх выкарыстання ў розных стылях СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / *М. В. Абабурка*. – Мінск, 1992; *Культура беларускай мовы*. – Мінск, 1994; *Асаблівасці перакладу рускамоўных тэкстаў на беларускую мову*. – Магілёў, 1999; *Тэорыя і практыка перакладу*. – Магілёў, 2007.
2. *Аксамітаў, А. С.* Беларуская фразеалогія // *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*. – Мінск, 1970. – Сс. 293–336.
3. Беларуская фразеалогія, лексікалогія: Зб. артыкулаў. – Мінск, 1980.
4. *Красней, В. П.* Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / *В. П. Красней*. – Мінск, 1982. – Сс. 124–137.
5. *Лепешаў, І. Я.* Фразеалогія сучаснай белаускай мовы / *І. Я. Лепешаў*. – Мінск, 1998; *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*. – Мінск, 1981; 1993.
6. *Слова і фразеалагізм у кантэксте: Зб. артыкулаў*. – Мінск, 1981.
7. *Трыпуціна, Т. М.* Аналіз слова- і фразеаўжывання ў мастацкім тэксте / *Т. М. Трыпуціна*. – Мінск, 1984.
8. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларуская фразеалогія / *Ф. М. Янкоўскі*. – Мінск, 1981.

ЗАДАННІ:

1. Складзі слоўнічак запазычаных фразеалагізмаў, якія перадаюцца ў СБЛМ без перакладу і часцей за ўсё лацінскімі літарамі.

2. Супаставіць пераклады фразеалагізмаў (фразем), зробленыя І. А. Кісялёвым у “Руска-беларускім фразеалагічным слоўніку” (Мінск, 1991) і З. Санько ў “Малым руска-беларускім слоўніку прыказак, прымавак і фразем” (Мінск, 1991). Адзначыць моцныя і слабыя бакі перакладаў.

3. Параўнаць этымалогіі фразеалагізмаў у “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава (Мінск, 1981) і этымалогіі працы: Шанский Н. М., Знмнн В. Н., Фнлнппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М., 1987. Зрабіць высновы наконт паўнаты беларускіх і рускіх этымалогій, прысвечаных аднаму і таму ж фразеалагізму.

4. Выпісаць з кнігі “Беларускай фразеалогія” А. С. Аксамітава (Мінск, 1978) фразеалагізмы, якія ў СБЛМ сталі складанымі словамі.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія гістарычныя пласты спрадвечна беларускай фразеалогіі адзначаюцца ва ўсіх навучальных дапаможніках для ВНУ?

2. Чаму некаторыя запазычаныя фразеалагізмы не перакладаюцца (калькуюцца) і не транслітаруюцца?

3. Якія недарэчнасці сустракаюцца пры няўважлівым (даслоўным, літаральным, механічным) перакладзе фразеалагізмаў (фразем)?

4. Як пазбегнуць літаральнага (даслоўнага) перакладу фразеалагізмаў (фразем)?

5. Чаму некаторыя даследчыкі атаясамліваюць пераклад фразеалагізмаў з мастацкім перакладам?

6. Якія спосабы перакладу фразеалагізмаў (фразем) прапанаваў Ф. М. Янкоўскі?

Практыкаванне 8. З дапамогай этымалагічных крыніц устанавіце паходжанне фразеалагізмаў *ахілесавы пята, вока за вока, зуб за зуб, залатая сярэдзіна, краевугольны камень, alma mater, memento mori, post skriptum, tete-a-tete, de facto, good bye!* (гуд бай), *idée fixe, salto mortale, tutti frutti, va banque* (па банку).

Перакладзіце з беларускай мовы на рускую фразеалагізмы *абое рабое, блёкату наеўся, дагары нагамі, варона загуменная, вомегам вылазіць, рваць гізунты, святым духам, у свет вочы, у свіныя галасы.*

Перакладзіце з рускай мовы на беларускую фразеалагізмы *втереть очки, глас вопиющего в пустыне, плоть от плоти, по щучьему велению, метать громы и молнии, олух царя небесного, шагу негде ступить.*

Тэма 9

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПАРЭМІЯЛОГІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Парэміялогія як раздзел мовазнаўства і афарыстыкі.
2. Адрозненне прыказак (прымавак) ад афарызмаў, перыфраз, крылатых слоў і выразаў.
3. Прыказкі (прымаўкі) і фразеалагізмы.
4. Слоўнікі беларускіх прыказак (прымавак).

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Аксамітаў, А. С.* Лексіка беларускіх прыказак XIX ст. у сувязі з агульнай праблемай фразеалогіі / *А. С. Аксамітаў*. – Мінск, 1958.
2. *Дарашкевіч, В. І.* Парэміялогія / *В. І. Дарашкевіч* // *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. – Т. 4. – Мінск, 1987. – Сс. 200–201.
3. *Параскевіч, Г. В.* Назоўнік у беларускіх прыказках / *Г. В. Параскевіч*. – Мінск, 1984.
4. *Янкоўскі, М. А.* Паэтыка беларускіх прыказак / *М. А. Янкоўскі*. – Мінск, 1971.

ЗАДАННІ:

1. Параўнайце прыказкі (прымаўкі) у запісах І. І. Насовіча і Ф. М. Янкоўскага. У чым заключаецца агульнае і спецыфічнае пры перадачы розных кампанентаў пададзеных прыказак (прымавак)?
2. Параўнайце слоўнік І. і Р. Шкрабаў “Крынічнае слова” і слоўнік Ф. М. Янкоўскага “Беларускія народныя параўнанні” і вызначце розніцу паміж імі.
3. Прааналізуйце слоўнік Ф. Янкоўскага “Крылатыя словы і афарызмы”. Ці можна аднесці гэты слоўнік да канкардансаў? Калі нельга, то чаму?
4. Запішыце некалькі сучасных прыказак (прымавак), што ўжываюць вашы родныя, але не зафіксаваныя ў слоўніках.

ПЫТАННІ ДЛІ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Ці ўваходзяць прыказкі (прымаўкі) у склад беларускай фразеалогіі?
2. На чым грунтуецца вучэнне І. Я. Лепшава пра парэміялогію як асобны раздзел мовазнаўства?
3. Якое паходжанне беларускіх прыказак?

4. Хто збіраў і выдаваў (публікаваў) прыказкі (прымаўкі) беларускага народа ў дакастрычніцкі час?

5. Якія пытанні пра прыказкі (прымаўкі) з'яўляюцца праблемнымі ў сучаснай беларускай філалогіі?

Практыкаванне 9. Запішыце 12 прыказак пра навуку, сяброўства і радзіму, падабраўшы ім рускамоўныя адпаведнікі. Раствлумачце сэнс наступных перыфразаў:

Атаман мужыцкай праўды; Сейбіты разумнага, добрага, вечнага; Зямля двух Міцкевічаў; Зямля пад белымі крыламі; Баравая варажбіка; Людзі ў белых халатах; Каралева палёў; Каралева спорту.

Назавіце аўтараў ніжэйпададзеных афарызмаў:

Мой родны кут, як ты мне мілы...; А чаго жэ, чаго захацелася ім...; Гусям, княжа, не пішуць законаў!; Каб сонца заслانیць, вушэй асліных мала; Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма.

Тэма 10

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ І ФРАЗЕАГРАФІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Беларуская лексікаграфія і фразеаграфія як раздзелы мовазнаўства.
2. Энцыклапедычныя і лінгвістычныя (філалагічныя) слоўнікі.
3. Структура слоўнікавых артыкулаў у сучаснай беларускай лексікаграфіі.
4. Слоўнікі СБЛМ для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы.
5. Нарматыўныя слоўнікі і слоўнікі “цяжкасцей” СБЛМ.
6. Звесткі з гісторыі беларускай лексікаграфіі і фразеаграфіі.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск, 1978.
2. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1961. – Сс. 188–202.
3. Крыўко, М. Н. Важкі ўклад у тэарэтычную лексікаграфію / М. Н. Крыўко // Роднае слова. – 1998. – № 3. – Сс. 66–68.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1998.
5. Слова, фразеалагізм і кантэкст: Зб. артыкулаў. – Мінск, 1979.

6. Старабеларускія лексіконы. – Мінск, 1990.

7. Суднік, М. Р. Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары / М. Р. Суднік // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1957. – Вып. IV.

8. Шчэрбін, В. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі / В. Шчэрбін. – Мінск, 1996.

ЗАДАННІ:

1. Карыстаючыся хрэстаматыямі па гісторыі беларускай мовы, а таксама перавыданнямі старажытных беларускіх слоўнікаў, вызначыць спосабы тлумачэння слоў і выслоўяў, што выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай лексікаграфіі.

2. Вызначыць разнастайныя тыпы слоўнікавых артыкулаў у сучасных энцыклапедыях і лінгвістычных слоўніках беларускай мовы. Выпісаць адметныя з іх.

3. Супаставіць слоўнікі беларускай мовы для сярэдніх агульнаадукацыйных школ з аналагічнымі выданнямі Інстытута мовазнаўства НАН РБ розных гадоў. Ахарактарызаваць несупадзенне ў тлумачэнні слоў і падачы прыкладаў-ілюстрацый у гэтых слоўніках.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія паняцці ўкладваюцца сучаснымі мовазнаўцамі ў тэрміны “лексікаграфія” і “фразеграфія”? Ці правамерна такое расчляненне?

2. Якія слоўнікі лічацца літаратурнымі, а якія дыялектнымі?

3. Што гэта за двухмоўныя і шматмоўныя слоўнікі?

4. Навошта разнастайныя паметы ў розных слоўніках?

5. Якія слоўнікі “цяжкасцей беларускай мовы” Вы ведаеце? Якое прызначэнне такіх слоўнікаў? Ці прыносяць яны карысць пры вывучэнні СБЛМ?

6. Якую практычную дапамогу прыносяць граматычныя слоўнікі? Марфемныя? Слоўнікі “мовы пісьменнікаў”? Асацыятыўныя слоўнікі? Слоўнікі эпітэтаў? Слоўнікі-даведнікі? Іншыя слоўнікі?

7. Як размежаваць тэарэтычную і практычную лексікаграфію?

8. Якія слоўнікі называюцца гласарыямі, лексіконамі, тэзаўрусамі, канкардансамі?

9. Да якога тыпу слоўнікаў можна аднесці “Крылатыя словы і афарызмы” Ф. М. Янкоўскага (Мінск, 1960), “Крынічнае слова” І. і Р. Шкрабаў (Мінск, 1987) і “Адваротны слоўнік беларускай мовы” Л. М. Вардамацкага і В. І. Несцяровіча (Мінск, 1994)?

Практыкаванне 10. Выпішыце па 2-3 артыкулы з энцыклапедычных і лінгвістычных (філалагічных) слоўнікаў і растлумачце розніцу паміж імі. Якія беларускамоўныя “слоўнікі моўных цяжкасцей” вам вядомыя, як і калі патрэбна карыстацца імі? Што значыць “тлумачэнне і размяшчэнне слоў гнездавым спосабам”? Чаму нельга ўжываць выраз “перакладныя слоўнікі”? Прывядзіце прыклады шматмоўных слоўнікаў.

Тэма 11

ФАНЕТЫКА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Беларуская фанетыка як навука, яе раздзелы і падраздзелы.
2. Аспекты вывучэння гукаў СБЛМ і агульная характарыстыка спосабаў класіфікацыі фанетычнай сістэмы СБЛМ.
3. Галосныя гукі і іх класіфікацыя.
4. Зычныя гукі і іх класіфікацыя.
5. Аканне і яканне, дзеканне і цеканне, падоўжаныя і прыстаўныя гукі як спецыфічныя рысы беларускай мовы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Карский, Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа. – Вып. 1 / *Е. Ф. Карский.* – М., 1955.
2. *Крывіцкі, А. А.* Фанетыка беларускай мовы / *А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны.* – Мінск, 1984.
3. *Падлужны, А. І.* Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы / *А. І. Падлужны.* – Мінск, 1977.
4. *Падлужны, А. І.* Гукі беларускай мовы / *А. І. Падлужны, В. М. Чэман.* – Мінск, 1973.
5. Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мінск, 1983.
6. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1989.
7. *Кечык, С. Я., Рагаўцоў, В. І.* Моўны разбор у ВНУ і ў школе / *С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў.* – Мінск, 1988.

ЗАДАННІ:

1. Параўнаць табліцы 2 і 3, змешчаныя ў дапаможніку “Сучасная беларуская мова” (Мінск, 1995. – С. 32), з аналагічнымі табліцамі класіфікацыі гукаў ва ўсіх астатніх дапаможніках па СБЛМ, у першую чаргу ў “Курсе сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі”

П. Я. Юргелевіча (Мінск, 1974). Выказаць свае меркаванні наконт неадпаведнасцей у табліцах.

2. Письмова абгрунтаваць месцы ў разыходжанні сучасных беларускіх мовазнаўцаў пры класіфікацыі імі галосных і зычных гукаў СБЛМ.

3. Выпісаць погляды розных вучоных наконт беларускага акання (якання), дзекання, цекання.

4. Складзі слоўнічак запазычаных слоў, у якіх аканне і яканне, дзеканне і цеканне не з'яўляюцца літаратурнай нормай і не перадаюцца ні ў вымаўленні, ні на пісьме (ні ў напісанні).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Ці можна разумець фанетыку як раздзел мовазнаўства ў шырокім і вузкім сэнсе?

2. Што такое фанетычная сістэма СБЛМ? Сучасныя фанетычныя нормы?

3. Чаму некаторыя лінгвісты налічваюць у СБЛМ 15 галосных і 48 зычных гукаў (традыцыйна: 6 і 39)?

4. Якія разнавіднасці акання і якання сустракаюцца ў СБМ?

5. Якія разнавіднасці дзекання і цекання аспрэчваюцца сучаснымі беларускімі, рускімі і польскімі лінгвістамі?

6. Якіх гукаў у сучаснай беларускай мове больш, чым у сучаснай рускай мове? Як яны размяжоўваюцца ў табліцах?

7. Якія класіфікацыі (характарыстыкі) галосных і зычных гукаў СБЛМ ляжаць у аснове школьнага фанетычнага разбору? ВНУкаўскага?

8. Чаму ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе не раздзеленыя фанетыка і арфаэпія, акцэнталогія і сілабіка, інтаналогія?

9. Што такое фанетычная транскрыпцыя? Навошта яна прыдуманая і чаму не мае шырокага прымянення?

Практыкаванне 11. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую і ахарактарызуйце фанетычныя адрозненні абедзвюх моў:

Алексей Федорович Карамазов был третьим сыном помещика нашего уезда Федора Павловича Карамазова, столь известного в свое время (да и теперь еще у нас припоминаемого) по трагической и темной кончине своей, приключившейся ровно тридцать лет назад и о которой сообщу в своем месте. Теперь же скажу об "помещике" (как его у нас называли, хотя он всю жизнь совсем почти не жил в своем поместье) лишь то, что это был странный тип, довольно часто, однако, встречающийся, именно тип человека не только дрянного и развратного, но вместе с тем и бестолкового, — но из таких, бестолковых, какие умеют отлично обделявать свои имущественные делишки, и только, кажется, одни эти. Федор Павлович, например, начал почти что ни с чем, помещик он был самый маленький, бегал

обедать по чужим столам, норовил в прожывальщики, а между тем в момент кончины его у него оказались до ста тысяч рублей чистыми деньгами. И в то же время он все-таки всю жизнь свою продолжал быть одним из бестолковейших сумасбродов по всему нашему уезду. Повторю еще: тут не глупость; большинство этих сумасбродов умно и хитро, – а именно бестолковость, да еще какая-то особенная, национальная (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы).

Тэма 12

ЗМЭНЫ ГУКАЎ СБЛМ У МАЎЛЕНЧАЙ ПЛЫНІ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Законы спалучэння і законы чаргавання гукаў (сінтагматыка і парадыгматыка ў фанетыцы).
2. Фанетычныя і пазіцыйныя змены гукаў.
3. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.
4. Пазіцыйныя і фанетычныя чаргаванні зычных гукаў.
5. Прыстаўныя і ўстаўныя гукі ў СБЛМ.
6. Сцяжэнне і спрашчэнне гукавых спалучэнняў у СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Воўк-Левановіч, О. В.* Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / *О. В. Воўк-Левановіч.* – Мінск, 1994.
2. *Карский, Е. Ф.* Беларусы. – Вып. 1 / *Е. Ф. Карский.* – М., 1955.
3. *Лёсік, Я.* Граматыка беларускае мовы: Фанэтыка / *Я. Лёсік.* – Менск, 1928. (Перавыданая ў 1995 г.)
4. *Тарашкевіч, Б. А.* Беларуская граматыка для школ / *Б. А. Тарашкевіч.* – Вільня, 1929. (Перавыд. у 1991 г.)
5. *Фанетыка слова ў беларускай мове.* – Мінск, 1983.
6. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы.* – Мінск, 1989.

ЗАДАННІ:

1. Выпісаць з розных дапаможнікаў у асобныя слупкі пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў СБЛМ. Па магчымасці растлумачыць апошнія.
2. Кіруючыся дапаможнікам П. Я. Юргелевіча “Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі” (Мінск, 1974), растлумачыць у канспекце самападрыхтоўкі выпадкі асіміляцыі і дысіміляцыі, дыярэзы і гаплалогіі, пратэзы і эпентэзы, метатэзы і сцяжэння гукаў СБЛМ.

3. Запісаць прыклады спантаных (нефанетычных) гукавых змен (у розных часцінах мовы).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што такое камбінаторныя і пазіцыйныя змены гукаў? Акамадацыя? Асіміляцыя? Дысіміляцыя?

2. Чаму не ўсе гукі СБЛМ з'яўляюцца парнымі па цвёрдасці / мяккасці, звонкасці / глухасці, свісцячасці (шыпячасці)?

3. Што значыць выраз “прыстаўныя гукі па аналогіі”?

4. Якое чаргаванне ў словах “чарніцы”, “суніцы”, “брусніцы”? У словах “інжынер”, “канцылярыя”, “шкілет”? У словах “глытаць”, “грымець”, “крыжавы”?

5. Адкуль гукі [д], [л], [с] у словах *сардэчны*, *сланечнік*, *мноства*, (параўн.: *сэрца*, *сонца*, *многа*, *множны* і інш.)?

6. Чым адрозніваецца сцяжэнне гукаў ад спрашчэння іх у некаторых словах СБЛМ?

Практыкаванне 12. Размяжуйце і абгрунтуйце пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў у ніжэйпададзеных словах.

Безыдэйны, адпачыць, пяцідзесяты, таварыскі, стагоддзе, грымець, вясновы і веснавы, восеньскі і асенні, рассыпаць і расцілаць, везці і вязу, воз і вёз, класці і кладчы (кладаччы), адысці і адыход, збожжжа і збажына, гром і грымець, жаць і зжаць, жну і дажынкi, церці і зацірка, цёр і тру, птаства і птах, птушка і птушак, у вопратчы і апранацца, сэрца і сардэчны, суддзя і судзейства, паседжанне і пасядзець, вяселле і весяліцца, радасць і радавацца, нараджэнне і нарадзіцца.

Укажыце, дзе ў некаторых словах прыстаўныя і ўстаўныя гукі, фанетычнае падаўжэнне ці марфалагічнае падваенне.

Тэма 13

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФАНАЛОГІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Фаналогія як самастойная навука. Сусветна вядомыя фаналагічныя (лінгвістычныя) школы.

2. Фаналагічная сістэма СБЛМ.

3. Розныя падыходы да вывучэння фанем СБЛМ. Моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Варыянты і варыяцыі фанем. Фанемныя рады.

4. Чаргаванні фанем у марфемах СБЛМ (фаналогія марфем СБЛМ).

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Падлужны, А. І.* Фаналагічная сістэма сучаснай беларускай літаратурнай мовы / *А. І. Падлужны.* – Мінск, 1969.
2. *Сямешка, Л. І.* Фаналогія // *Беларуская мова: энцыклапедыя / Л. І. Сямешка.* – Мінск, 1994. – Сс. 582–583.
3. *Шуба, П. П.* Уводзіны ў граматыку беларускай мовы / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1969.
4. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1987. – Сс. 3–25.

ЗАДАННІ:

1. Затранскрыбіраваць адзін і той жа тэкст спачатку фанетычнай транскрыпцыяй, а потым фанематычнай. Вызначыць розніцу ў фіксацыі слабых пазіцый фанем (як галосных, так і зычных).
2. Параўнаць узоры фанетычнай і фанематычнай транскрыпцыі у дапаможніку П. Я. Юргелевіча (Мінск, 1974. – С. 38), выправіць “памылкі друку”.
3. Знайсці розніцу ў трактоўках разнастайных вучоных як самой фанемы, так і яе варыянтнасці (варыятыўнасці).
4. Раствлумачыць прычыны падачы неаднолькавай колькасці фанем у розных дапаможніках па СБЛМ.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Чаму ўзніклі розныя фаналагічныя (лінгвістычныя) школы?
2. Ці правамерна атаясамліваць гукі з фанемамі? Чым яны розняцца і ў чым іх падабенства?
3. Ці можна лічыць самастойнай фанему[ы] у СБЛМ? Якія погляды на гэту праблему існуюць у сучасным мовазнаўстве?
4. Што з’яўляецца дыскусійным у сучасным беларускім мовазнаўстве пры разглядзе падоўжаных (падвоеных) гукаў (фанем)? Санорных? Афрыкат? Пярэднепаднябенных?
5. Якія асаблівасці галосных і зычных фанем не ўлічваюцца пры фанетычным разборы (як САШ, так і ў ВНУ)?

Практыкаванне 13. Зрабіць фанетычную і фанематычную транскрыпцыю прапанаванага мікратэксту, паказаўшы розніцу ў перадачы галосных і зычных гукаў (фанем).

Пэўна ж, ёсць і ў мяне наваротка з гасцінца на палявую дарогу, у родную вёску. Нават не адна, а дзве, з захаду і ўсходу, нібы сімвалічна. З захаду я аднойчы вярнуўся дахаты пасля даўжэзнай разлукі; з усходу,

госцем, прыязджаю даволі часта і амаль заўсёды з хваляваннем. Яно бывае то большае, то меншае, але ж у нечым кожны раз адно, сваё на ўсё жыццё (Я. Брыль. Ніжнія Байдуны).

Тэма 14

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ АРФАЭПІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Арфаэпія як раздзел фанетыкі і як асобны раздзел беларускага мовазнаўства.
2. Нормы вымаўлення галосных і іх спалучэнняў.
3. Нормы вымаўлення зычных і іх спалучэнняў.
4. Прычыны адхіленняў ад норм сучаснага беларускага літаратурнага вымаўлення.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Калеснік, У.* Вусная мова і выразнае чытанне / *У. Калеснік, Ф. Янкоўскі.* – Мінск, 1962.
2. *Каляда, А. А.* Выразнае чытанне / *А. А. Каляда.* – Мінск, 1982; Тэхніка мовы лектара: Дыханне, голас, дыкцыя. – Мінск, 1976.
3. *Падлужны, А. І.* Нормы літаратурнага вымаўлення // Сучасная беларуская мова: Пытанні культуры мовы. – Мінск, 1973.
4. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларускае літаратурнае вымаўленне / *Ф. М. Янкоўскі.* – Мінск, 1970 – 1976.
5. *Яфімава, М. Б.* Гучыць жывое слова / *М. Б. Яфімава.* – Мінск, 1983.

ЗАДАННІ:

1. Затранскрыбіраваць некалькі ўрыўкаў з разнастайных літаратурна-мастацкіх твораў і параўнаць свае запісы з вымаўленнем гэтых урыўкаў у фонахрэстаматы для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы.
2. Супаставіць рэкамендацыі “Слоўніка цяжкасцей беларускай мовы” Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцюговай (Мінск, 1987) з рэкамендацыямі “Слоўніка беларускай мовы” пад рэд. М. В. Бірылы (Мінск, 1987), растлумачыўшы разыходжанні ў трактоўцы некаторых арфаэпічных норм СБЛМ.
3. Прааналізаваць вымаўленне асобных дыктараў беларускага радыё і тэлебачання, адзначыўшы прычыны адхілення іхняй арфаэпіі ад агульнапрынятай, нарматыўнай.
4. Запісаць некалькі варыянтаў арфаэпічных норм і абгрунтаваць правамернасць іх суіснавання.

ПЫТАННІ ДЛІА САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што такое арфаэпічныя нормы СБЛМ і кім яны ўстаноўленыя?
2. Чым адрозніваецца сучаснае беларускае вымаўленне ад рускага? У галіне галосных? Зычных? Спалучэнняў галосных? Спалучэнняў зычных? Некаторых граматычных форм?
3. Ці дапускаецца варыянтнасць у літаратурным вымаўленні? Пад уплывам чаго? У якім стылі?
4. Як праверыць правільнасць свайго вымаўлення?
5. Ці дапамагаюць фанетычная транскрыпцыя і магнітафонны запіс у выпраўленні недахопаў уласнага (Вашага) вымаўлення?
6. У чым разыходзяцца погляды на сучаснае беларускае вымаўленне ў такіх вучоных, як М. В. Бірыла і А. І. Падлужны, П. Я. Юргелевіч і Ф. М. Янкоўскі?

Практыкаванне 14. а) Перакладзіце словы на беларускую мову. Якія разыходжанні ў вымаўленні зычных [д] і [т] перад галоснымі ў запазычаных словах у беларускай і рускай мовах?

Академия, аплодисменты, директор, билетик, командир, актер, командировка, дюна, текст, демократия.

б) Спішыце словы. Укажыце ў дужках, як вымаўляюцца падкрэсленыя галосныя, зычныя і спалучэнні зычных.

Начны, узвышша, стог, з пісьменнікам, расчасаць, сведчыць, раззлаваць, адтачыць, ад чароту, нясвіжскі, дзверы, падказаць, мыеюся, на аладцы, у дзежцы, адкінуць, сшыты, надтачыць, смелы, латышскі, парыжскі, луг, споведзь, касьба, барацьба, разбіць, згіб, адчапіць, лёгчык, скідка, зжаты, пераязджаць, перабезчык, на дарожцы, адступіць, лёгкі, швагерка, братцы, пацёк, адцэджаны, не ідзе, не трэба, адшумець, сувязь, розгі, моладзь, вакзал, схема, з іголачкі, падчас, мядзведзь, займаешся, змена, рукзак, футбол, абхазец, супрацьболевы, эксгумацыя, бугскі.

Тэма 15

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ СЛАБІКА, АКЦЭНТАЛОГІЯ І ІНТАНАЛОГІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Тыпалогія складоў і складападзел у СБЛМ.
2. Тыпы націску ў СБЛМ.
3. Разнастайнасць падыходаў да вывучэння склада і націску ў СБЛМ.
4. Інтанацыя беларускай мовы. Тыпы інтанацыйных канструкцый у СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
2. Бірыла, М. В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове / М. В. Бірыла. – Мінск, 1986.
3. Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. – Мінск, 1991.
4. Івашуціч, Я. М. Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы / Я. М. Івашуціч. – Мінск, 1981.
5. Цыхун, Г. А. Энкліза і пракліза ў структуры славянскага сказа / Г. А. Цыхун. – Мінск, 1968.

ЗАДАННІ:

1. Прааналізаваць складападзел слоў *аб'язджаць, дажджысты, вока-імгненне, словаўтваральны, напстрыкацца, падыграць, расшчыпіць, мова-знаўства* ў супастаўленні з правіламі пераносу і марфемнага разбору.
2. Зрабіць лічбавы і графічны складападзел 3-4 прапанаваных слоў (узоры ў дапаможніку “Сучасная беларуская мова” – Мінск, 1995. – Сс. 62–63).
3. Прачытаць параграфы пра складападзел у вышэйназваным дапаможніку і дапаможніку “Сучасная беларуская мова” Л. І. Бурака (Мінск, 1985). Вызначыць у гэтых дапаможніках розніцу ў фармулёўцы правіл падзелу беларускіх слоў на склады.
4. Выпісаць з аповесці Я. Коласа “Дрыгва” абзац пра Прыпяць (“Спакойна і павольна...”) і вызначыць у ім слоўны, тактавы, фразавы і лагічны націскі.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія тыпы складоў не вивучаюцца ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе? Чаму?
2. Якая тэорыя націску і складу слова найбольш прымальная? Чаму?
3. Што такое **эмфатычны націск**?
4. Што такое фанетычнае слова? Чым яно адрозніваецца ад лексічнага?
5. Колькі націскаў у складаных словах? Які з іх асноўны, а якія пабочныя?
6. Колькі тыпаў інтанацыйных канструкцый налічваюць лінгвісты ў СБЛМ?
7. Што такое акцэнталагічныя нормы? Чаму традыцыйна іх уключаюць у склад арфаэпічных норм СБЛМ?

Практыкаванне 15. Спішыце, пастаўце націск у словах. Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным і арфаграфічным слоўнікамі. Падзяліце словы на склады.

Адзінаццаты, блукаць, выпадак, гектар, дычаста, дыспансер, жыхар, загрудкі, квартал, красавік, крыху, ласкавы, мабыць, металургія, недарма, нібы, падпарадкаваць, развіты (сказ), развіты (чалавек), існуе, садавіна, цікавей, аер, аказаны, арахіс, блакіраваць, вусы, дазіметр, знахар, келіх, мрамур, мезенец, муляр, мысленне, метанімія, пасланец, спіна, цяжар, ялавічына, ялківасць.

б) Запішыце словы па-беларуску і пастаўце націск.

Арест, бліжэ, бобр, босой, валенок, ввезці, везці, верба, везці, ветраной, восьмеро, влесті, вчэра, гипсованный, гліняны, далее, двухактны, донесці, доска, дочка, ещэ, задаром, закованный, заместі, зерно, знахарь, ізоляваны, ізредка, ікаць, імя, іной, іскорка, іспечены, каменны, кішка, конопля, коршун, крапіва, крупа, ласковы, латаць, лисий, малы, наверху, наволочка, некаторыя, оба, обруч, обух, осока, развіццё, ремень, решето.

в) Вызначце тыпы інтанацыйных канструкцый у ніжэйпададзеным мікратэксце.

Восень падкрадвалася заўсёды ціха. Спачатку заўважаеш, што пастухі не прыганяюць ужо кароў на абед: дзень стаў маленькі, ды і няма той спёкі, якая раней бывала ў поўдзень і якую лепей за ўсё каровам было перачакаць у хляве. А вечарам, услухоўваючыся ў дружны брэх сабак, заўважаеш, што ён робіцца ўсё гучнейшы: вечары на пачатку восені бываюць звонкія, гулкія, і ў ядраным наветры ўсё вельмі далёка чуваць (Я. Сіпакоў. Восень).

Тэма 16

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ГРАФІКА (графічная сістэма)

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Змест і задачы графікі СБЛМ як раздзела мовазнаўства. Прынцыпы графікі СБЛМ.
2. Сучасная беларуская рукапісная і друкаваная графічныя сістэмы.
3. Нялітарныя і літарныя знакі ў сучаснай беларускай графіцы.
4. Сучасны беларускі алфавіт.
5. Поўная характарыстыка галосных і зычных літар СБЛМ.
6. Звесткі з гісторыі беларускай графікі. Роля Ф. Скарыны і І. Капіевіча (Капіеўскага) у стварэнні графікі СБЛМ.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Булыка, А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1970.
2. Выгонная, Л. Ц. Ад гука да літараы / Л. Ц. Выгонная. – Мінск, 1991.
3. Камароўскі, Я. М. Беларускі правапіс / Я. М. Камароўскі. – Мінск, 1965; Сучасная беларуская арфаграфія. – Мінск, 1985.
4. Карский, Е. Ф. Белорусы. Вып. 1 / Е. Ф. Карский. – М., 1955. – Сс. 49–89.
5. Павленко, Н. А. Нсторня пнсьма / Н. А. Павленко. – Мннск, 1987.
6. Тарашкевіч, Б. А. Беларуская граматыка для школ / Б. А. Тарашкевіч. – Вільня, 1929. (Перавыданая ў 1991 выд-ам “Народная асвета” ў Мінску).

ЗАДАННІ:

1. Супаставіць абрысы ўсіх кірылічных літар, змешчаных на асобных старонках у беларускіх энцыклапедыях (БелСЭ, ЭнЛіМБел, Беларуская мова) і прачытаць у іх артыкулы пра кожную літару.
2. Выпісаць звесткі з энцыклапедычных артыкулаў ці з іншых крыніц пра ўзнікненне ўласнабеларускіх літар (“дз”, “дж”, “ў”).
3. Зрабіць рэстр лічбавых абазначэнняў літарамі кірыліцы.
4. Паказаць разнастайную перадачу на пісьме беларускага вымаўлення ў розных выданнях да 1917 г. (найперш на аснове факсімільных (фотамеханічных) выданняў зб. вершаў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, А. Гаруна, Н. Арсенневай, М. Танка і інш.).

ПЫТАННІ ДЛІ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што з’яўляецца зместам графікі СБЛМ?
2. Якія графічныя знакі (літары, алфавіты) прымяняліся для адлюстравання на пісьме вуснай беларускай мовы з XIII па XX стст.?
3. Што такое грамадзянскі шрыфт (“грамадзянка”, “гражданка”)? Лацінскі шрыфт (“лацінка”, “лацініца”)?
4. Што такое “арабскае пісьмо на Беларусі”?
5. Якія графічныя сістэмы выкарыстоўваліся ў беларускім пісьме XIX ст.?
6. Якое значэнне Ф. Скарыны для беларускай графікі і арфаграфіі?
7. Хто такі І. Капіевіч (Капіеўскі)? Што ён зрабіў для развіцця беларускага пісьма?
8. Калі і чаму беларусы адмовіліся ад лацінскага алфавіту (пісьма)?
9. Як называецца сучаснае беларускае пісьмо?

Практыкаванне 16. Перакладзіце мікратэкст на рускую мову і ахарактарызуйце графічныя адрозненні паміж абедзвюма дзяржаўнымі мовамі.

Потым заўважаеш, як пад цяжарам пладоў апусцілі на падпоры сваё зялёнае крылле сады – кожная яблыня выглядае квактухаю, якая захінае нісклятак ад дажджу. Сарвеш антонаўку, правядзеш па ёй даланёю, каб абцерці. Божа мой, як свежа яна зарытціць, здаецца, чуваць на ўвесь свет! Бывае, унадзіцца ў сады моцны вецер. Папаштае, паходзіць, паносіцца між яблынь. Выйдзеш ноччу на двор і адразу заўважаеш змену: ране й было светла ад яблык уверсе, дзе кроны дрэў, а цяпер быццам нехта перавярнуў яблыні – яблыкаў аж бела на зямлі, а кроны нязвыкла палюхаюць халоднаю чарнатаю (Я. Сіпакоў. Восень).

Тэма 17

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Змест і задачы сучаснай беларускай арфаграфіі, яе сувязь з графікай СБЛМ.
2. Асноўныя прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі.
3. Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе.
4. Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе.
5. Традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні.
6. Звесткі з гісторыі беларускай арфаграфіі.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Булыка, А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1970.
2. Камароўскі, Я. М. Беларускі правапіс / Я. М. Камароўскі. – Мінск, 1965; Беларуская мова: Арфаграфія. – Мінск, 1972; Сучасная беларуская арфаграфія. – Мінск, 1985.
3. Ключаў, Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г. Н. Ключаў, А. Л. Юрэвіч. – Мінск, 1972.
4. Сцяцко, П. У. Праблемы нормы, культуры мовы / П. У. Сцяцко. – Гродна, 1998.
5. Старычонок, В. Дз. Арфаграфічны аналіз / В. Дз. Старычонок // Роднае слова. 1998. – № 11. – Сс. 135–143.

ЗАДАННІ:

1. Паспрабуйце падлічыць, скарыстаўшы вопыт Я. М. Камароўскага (гл. ягоны “Беларускі правапіс”. – Мінск, 1965. – Сс. 159–161), колькі ў сучаснай

беларускай арфаграфіі заснавана правіл напісання паводле фанетычнага прынцыпу і колькі – паводле марфалагічнага.

2. Напішыце Ваша прозвішча, імя, імя па бацьку і ўкажыце ўсе тыпы і віды (разнавіднасці) арфаграм у напісаным. Адкажыце, якімі прынцыпамі сучаснага беларускага пісьма Вы карысталіся і карыстаецеся пры напісанні такіх і падобных да іх назоўнікаў (уласных назваў).

3. Прывядзіце прыклады складаных слоў з трыма і больш каранямі, растлумачце іх правапіс.

4. Зрабіце графічны і арфаграфічны разбор наступнага мікратэксту: “Ад прадзедаў спакон вякоў Мне засталася спадчына...” (Я. Купала).

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія напісанні называюцца арфаграмамі? Тыпы іх? Тыпы сучасных беларускіх напісанняў увогуле?

2. Якія прынцыпы беларускай арфаграфіі з’яўляюцца асноўнымі?

3. Чаму фанетычны і марфалагічны прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі лічацца раўнапраўнымі, нават раўнацэннымі?

4. Колькі было рэформ сучаснай беларускай арфаграфіі?

5. Ці патрэбна ўдасканаленне сучаснай беларускай арфаграфіі?

6. Якія правілы сучаснай беларускай арфаграфіі можна аб’ядноўваць у сістэмы і падсістэмы, раздзелы і падраздзелы, групы і падгрупы?

Практыкаванне 17. У вышэйпададзеным мікратэксце і яго перакладзе вызначце розніцу ў напісаннях, заснаваных на фанетычным і марфалагічным прынцыпах сучаснай беларускай і рускай арфаграфіі.

Тэма 18

СУЧАСНЫЯ БЕЛАРУСКІЯ ГРАФІЧНЫЯ І АРФАГРАФІЧНЫЯ НОРМЫ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Сучаснае беларускае пісьмо і яго развіццё ў савецкі час.

2. Пытанні графічных і арфаграфічных нормаў у 30 – 40-я гг. XX ст.

3. Пытанні графічных і арфаграфічных нормаў у другой палове XX ст. і на пачатку XXI ст.

4. Графіка-арфаграфічныя асаблівасці беларускіх выданняў першай паловы XX ст.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Батвіннік, М.* Азбука на ўсе часы / *М. Батвіннік.* – Мінск, 2003.
2. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – Сс. 48–50, 163–165.
3. *Карский, Е. Ф.* Славянская кнрнлловская палеографня / *Е. Ф. Карский.* – Л., 1928; М., 1979.
4. *Прыгодзіч, М. Р.* “Азь глаголю вамъ...”: 3 гісторыі літар // *М. Р. Прыгодзіч.* – Роднае слова. – 2003. – № 1-12; 2004. – № 1-2.
5. *Ячмянёва, І. М.* Беларуская палеаграфія / *І. М. Ячмянёва.* – Магілёў, 2007.

ЗАДАННІ:

1. Параўнайце розныя факсімільныя выданні з іх сучаснымі перавыданнямі і адзначце важнейшыя змены ў сучаснай беларускай графіцы і арфаграфіі.
2. Пакажыце і дакажыце вартасць (лёгкасць, хуткасць, мастацкасць) успрымання тэксту ў залежнасці ад зменаў у іх графіцы і арфаграфіі.
3. Прывядзіце прыклады так званай зрокавай (візуальнай) паэзіі і ахарактарызуйце стылістычную (архітэктанічную) ролю разнастайных фігурных вершаў у іх вобразна-выяўленчай здольнасці.

ПЫТАННІ ДЛІ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія пытанні сучаснай беларускай графікі і арфаграфіі з’яўляюцца нявырашальнымі ці спрэчнымі (дыскусійнымі)?
2. Ці можна называць сучасны беларускі алфавіт “мадыфікаванай кірыліцай”, “збліжанай” грамадзянкай (“гражданкай”) з лацінкай (“лацініцай”, “лацінскім шрыфтам”)?
3. Ці ўплываюць сучасная беларуская графіка і арфаграфія на арфаэпію і марфалогію беларускай літаратурнай мовы (або, наадварот, апошнія ўплываюць на папярэднія)?
4. Што змянілася ў графіцы і арфаграфіі сучаснай беларускай мовы ў пасляваенны перыяд? У пачатку XXI стагоддзя? Зараз?
5. Ці варта рабіць яшчэ ўдакладненне правілаў сучаснай беларускай арфаграфіі?

Практыкаванне 18. а) Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце асаблівасці беларускага алфавіта ў параўнанні з рускім.

И вся эта ночь слилась в какую-то волшебную чарующую сказку. Взошел месяц, и его сияние причудливо, пёстро и таинственно расцветило лес, легло среди мрака неровными, иссиня-бледными пятнами на корявые стволы, на изогнутые сучья, на мягкий, как плюшевый ковер, мох. Тонкие

стволы берез белели резко и отчетливо, а на их редкую листву, казалось, были наброшены серебристые, прозрачные, газовые покровы. Местами свет вовсе не проникал под густой навес сосновых ветвей. Там стоял полный, непроницаемый мрак, и только в самой середине его скользнувший неведомо откуда луч вдруг ярко озарил длинный ряд деревьев и бросал на землю узкую правильную дорожку – такую светлую, нарядную и прелестную, точно аллея, убранный эльфами для торжественного шествия Оберона и Титании. И мы шли, обнявшись, среди этой улыбающейся живой легенды, без единого слова, подавленные своим счастьем и жутким безмолвием леса (А. Куприн).

б) Затранскрыбіруйце тэкст. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае. Патлумачце гэту з’яву. Зрабіце графічны аналіз выдзеленых слоў.

Дзень выдаўся цёплы, па-красавіцку прыякала сонца, але быў моцны вецер. *Ён* знаў на небе рэдкія белыя воблачкі, *свістаў* у яшчэ голых галінах прысад. Дальнія хвойнікі былі зацягнуты шысай смугой. Хутка *падсыхалі* дарогі, на *пячаных* узгорках вецер ужо ўздымаў пыл, знаў яго ў напоўненыя веснавой вадой лагчыны. На вышэйшых мясцінах, дзе глеба падсыхала, аралі трактары. А з паўночнага боку хвойнікаў і ў глыбокіх равах яшчэ ляжаў чорны снег, спрасаваны вятрамі, дзівосна парэзаны веснавымі раўчукамі (І. Шамякін. Сэрца на далоні).

Тэма 19

СУЧАСНАЕ БЕЛАРУСКАЕ СЛОВАЎЖЫВАННЕ. ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ ВУСНАГА І ПІСЬМОВАГА МАЎЛЕННЯ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Развіццё лексікі, фразеалогіі, графікі, арфаграфіі ў савецкі перыяд.
2. Амалексы. Гетэралексы. Паралексы. Лакуны.
3. Сацыяльныя і ўнутрымоўныя фактары развіцця беларускай літаратурнай мовы ХХ ст.
4. Перспектывы развіцця лексікаграфічнай працы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Абабурка, М. В. Беларускае слова і яго вывучэнне / М. В. Абабурка. – Мінск, 1986. – Сс. 72–83; Культура беларускай мовы. – Мінск, 1994.
2. Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс / А. Я. Баханькоў. – Мінск, 1982.
3. Красней, В. П. Грані слова / В. П. Красней. – Мінск, 1986. – Сс. 163–169.

4. Культура мовы журналіста. – Вып. 1-6. – Мінск, 1982 – 1992.
5. Лексікалогія сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск, 1994.
6. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск, 2001.
7. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002.
8. Слоўнік беларускай мовы (цяжкасці правапісу, вымаўлення, акцэнтацыі, словазмянення) / складальнікі Л. А. Ламека, У. Б. Ламека. – Мінск, 2000.

ЗАДАННІ:

1. Параўнайце некаторыя (асобныя, выбраныя) артыкулы тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы першай і другой паловы ХХ ст.
2. Прачытайце пра культуру мовы (маўлення) у часопісах “Роднае слова” і “Беларуская мова і літаратура” за ХХІ ст.
3. Адкажыце на пытанне: “Ці стабілізаваны сучасныя беларускамоўныя лексічныя, фразеалагічныя, фанетычныя нормы?”

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Ці патрэбна змяняць некаторыя сучасныя лексічныя, фразеалагічныя, фанетычныя і арфаэпічныя нормы? Калі так, то чаму?
2. Ці трымалі ў руках або нават вывучалі ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе працу А. А. Каўруса “Культура слова”? Якія станоўчыя і адмоўныя бакі гэтай працы можаце назваць?
3. Чаму адрозніваюцца некаторыя беларускія літаратурныя нормы першай і другой паловы ХХ ст.?
4. Ці заўсёды паняцце “словаўжыванне” – гэта тое самае, што і “лексічная норма”? Калі першае шырэйшае за апошняе і наадварот?
5. Як Вы адносіцеся да тэрміна “трасянка”? Ці адпавядае ён тэрміну “білінгвізм”? Калі не, то чаму?

Практыкаванне 19. Параўнайце першыя 2 дзесяткі слоўнікавых артыкулаў са “Слоўніка мовы Скарыны”, складзенага У. В. Анічэнкам, з такой жа колькасцю слоўнікавых артыкулаў, узятых з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы”, падрыхтаванага супрацоўнікамі НАН Беларусі. Падлічыце, колькі працэнтаў лексем і фразем засталася з часоў Фр. Скарыны да сённяшняга часу ў беларускай літаратурнай (кніжна-пісьмовай) мове. Адкажыце на пытанне: “Ці спрыяе станаўленню і развіццю сучаснай беларускай літаратурнай мовы ўзаемадзеянне яе з рускай літаратурнай мовай (і як другой дзяржаўнай, і як штодзённа-бытавой)?”

Тэма 20

“ПРАВИЛЫ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ І ПУНКТУАЦЫІ” (2008)

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ад 23 ліпеня 2008 г. (№ 420-3).
2. Гісторыя станаўлення беларускай арфаграфіі.
3. Тэндэнцыя развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе.
4. Правілы ўдасканаленай сучаснай беларускай арфаграфіі і пунктуацыі – рэгламентуючы зборнік сучаснай беларускай мовы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 114 с.
2. *Прыгодзіч, М. Р.* Асобна, разам, праз дэфіс: слоўнік-даведнік / *М. Р. Прыгодзіч.* – Мінск, 1994; Пішам без памылак: асобна, разам, праз дэфіс. – Мінск, 2002.
3. *Куліковіч, У. І.* Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы / *У. І. Куліковіч.* – Мінск, 1998.
4. *Плотнікаў, Б. А.* Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / *Б. А. Плотнікаў, В. П. Трайкоўская.* – Мінск, 2004.

ЗАДАННІ:

1. Прачытайце і заканспектуйце артыкулы ў часопісах “Адукацыя і выхаванне”, “Пачатковая школа”, “Беларуская мова і літаратура”, прысвечаныя ўдасканаленай арфаграфіі сучаснай беларускай мовы ў 2008 г.
2. Выпішыце ў 2 слупкі правілы, удасканаленыя ў 1957 і 2008 гг. Ахарактарызуйце розніцу ў правілах і пакажыце перавагу апошніх над першымі.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Чаму неаднолькава асветлены рэформы беларускай арфаграфіі ў беларускамоўных энцыклапедыях?
2. Хто з беларускіх лінгвістаў удзельнічаў у падрыхтоўцы апошніх правілаў сучаснай беларускай арфаграфіі?
3. Калі закончыцца час пераходу на новыя “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”?

4. Ці будуць дзейнічаць розныя старыя “Правілы”? Калі так, то дзе?
 5. Што такое “стылізацыя” і “стылізаванае пісьмо”?

Практыкаванне 20. Спішыце, замест кропак устаўце патрэбныя літары або нялітарныя знакі.

а) На...обмацак, ...ужака, ...гздзечка, па...уцінне, за...ушніца, ...унія, ...одсвет, ...одступ, Лары...он, за...воблачны, ...удзільна, ...уда, ...узельчык, аб...углены, чарна...усы, ...окіс, ...олава, ...усце, ...оптыка, ...оспа, ...аспаваты, ...обыск, ...углавы, ...усы, ...усаты, Тадэ...уш, Ля...он, ...ачаняты, за...ойкаць, за...очна, за...уголле, за...уважаць, зака...улак, з...ужэнне, ...опіум, ...оптам, ...опіус, ...ордэр, пад...облачны, пад...орваць.

б) Шмат...ярусны, кан...як, кан...юктывіст, сен...ёр, В...етнам, кур...ер, шчаў...е, з...едліва, канферанс...е, л...еца, жыц...ё, саў...ю, аб...інець, п...яўка, звяр...ё, салаў...і, ад...ютант, без...языкі, куп...істы, п...ю, паб...ю, разал...ю, струмен...чык, суш..., каліс...ці, ін...шы, с...мех, лобан...скі, нос...біт, мен...шы, людз...мі, сядз...це, воз...меш, студзен...скі, ц...мяны.

в) В...страпахучы, дв...еўладдзе, заходн...еўрапейскі, заходн...-ўкраінскі, зл...якасны, зл...ўжыванне, зл...язычніцаць, зме...ед, кв...таложка, кв...таножка, кв...таносны, кіта...знавец, кле...варэнне, кле...падобны, кле...варня, ключн...падобны, кр...вапаліце, кр...вапіец, кр...вадушны, кр...васмок, крыв...шыі, крыв...носны, л...дарэз, л...гказасваяльны, л...гкарухомасць, лішае...падобны, ільн...завод, ільн...семя, мар...заўстойлівасць, м...даварня, св...тл...адчуванне, св...тл...любівы, св...тл...лячэнне, св...тл...боязь, шкл...вар, шкл...вата, шкл...вырабы, шкл...пластык, шкл...посуд, шкл...бетон, ус...баковы.

Тэма 21

МАРФЕМІКА

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Марфеміка як раздзел мовазнаўства.
2. Сувязь марфемікі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.
3. Марфеміка як сістэма марфем сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
4. Марфемная і словаўтваральная структура слова.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. – Мінск, 1989.

2. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск, 2001.
3. Русак, В. П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В. П. Русак. – Мінск, 2003.
4. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск, 1978.
5. Шуба, П. П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы / П. П. Шуба. – Мінск, 1969; Сучасная беларуская мова: марфаналогія і марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск, 1987.

ЗАДАННІ:

1. Выпішыце са слоўнікаў і навучальных дапаможнікаў розныя дэфініцыі марфемікі, акрэсліце іх як тэрміны і паняцці, звярніце ўвагу на двузначнасць тэрміна.
2. Зрабіце ў таблічнай форме класіфікацыю каранёвых і афіксальных марфем.
3. Запішыце ў канспекты самападрыхтоўкі найбольш вострыя пытанні аб інтэрфіксах, постфіксах і конфіксах (цыркумфіксах) у сучаснай лінгвістычнай літаратуры.
4. Адзначце месца марфемы ў паслядоўнасці: *фанема і марфема, склад і марфема, слова і марфема, словазлучэнне і марфема, сказ і марфема*.
5. Вызначце агульныя і адносныя прыкметы марфемы ў параўнанні з іншымі моўнымі адзінкамі.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якія пытанні марфемікі з’яўляюцца асноўнымі?
2. Чаму лічыцца марфема мінімальнай значымай часткай слоў (словаформ)?
3. Якія выпадкі вылучэння каранёвых і афіксальных марфем называюцца “цяжкімі”?
4. Што гэта за аднакаранёвыя і шматкаранёвыя словы, перадкаранёвыя і паслякаранёвыя марфемы?
5. Чаму марфемы падзяляюцца на рэляцыйныя, дэрывацыйныя і сінкрэтычныя?
6. Што такое рэгулярныя і нерэгулярныя, прадукцыйныя і непрадукцыйныя афіксы?
7. Што такое афіксоіды (прэфіксоіды і суфіксоіды) і радыксоіды (звязныя карані)?

Практыкаванне 21. Карыстаючыся марфемнымі слоўнікамі, падзяліце на марфемы ніжэйпададзеныя словы.

Аб’ядноўвацца, адзенне, адносіцца (інфінітыў і 3-я асоба адз. ліку), аўторак, будаўніцтва, будаванне, вяселле, вясёленькі, весялейшы, грамадскі,

грамадства, грамадзянін, духоўнасць, духавенства, заадно, задоўга, імклівы, імкненне, імгненна, інтэлігенцкі, інтэлігенцыя, каардынацыя, калёквіум, калегіяльнасць, лагічна, лагічнасць, марнатраўства, мовазнаўчы, неазначальны, неасцярожны, неаднаведны, непераўзыйдзены, прыадзвінены, прыстасоўвацца, прыстасаванец, прайдзісвет, прахадзімец, пераабсталяванне, раздарожжа, раздражнёны, раскудахтацца, самаўдасканалена, спрадвеку, спрадвечныя, табуістычны, фанабэрысты, харызматычны, цэнтралізаваны, чыноўніцтва, якіісці, яхіднічаць.

Тэма 22

СІСТЭМА МАРФЕМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Класіфікацыя марфем паводле іх ролі, значэння, функцыі і месца ў складзе слова (словаформы).
2. Фармальна-семантычныя прынцыпы вылучэння марфем.
3. Варыятыўнасць, полісемія, сінанімія і антанімія марфем.
4. Спрадвечныя і запазычаныя афіксы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Авласевич, М. А.* Морфемный состав слова и словообразование / *М. А. Авласевич.* – Мінск, 1980.
2. *Климов, А. Г.* Фонема и морфема / *А. Г. Климов.* – М., 1967.
3. *Шакун, Л. М.* Словайтварэнне / *Л. М. Шакун.* – Мінск, 1978.
4. *Шуба, П. П.* Марфема // *Беларуская мова: энцыклапедыя.* – Мінск, 1994. – Сс. 335–336.
5. *Шанский, Н. М.* Краткий этимологический словарь русского языка / *Н. М. Шанский.* – М., 1971.

ЗАДАННІ:

1. Вызначце розніцу паміж марфемай і морфам, аламорфам і варыянтам марфемы. Падмацуйце тэарэтычныя высновы рознымі прыкладамі.
2. Знайдзіце прыклады сумяшчэння функцый марфем і запішыце іх у канспект самападрыхтоўкі.
3. Выпішыце словы са звязанымі каранёвымі марфемамі з наступнага шэрагу слоў: *замкнуць, зняць, заснуць, здароўе, звергнуць, завулак, збянтэжаны, зямляцтва.*

4. Падбярэце шэраг роднасных слоў з каранем слова *нага* і растлумачце прычыны ўзнікнення варыянтаў каранёвай марфемы.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Ці раўназначныя паняцці (тэрміны) “марфеміка”, “структура слова” і “марфемны склад слова”?
2. Што такое матэрыяльна выражаныя і нулявыя марфемы? Паводле якіх прыкмет яны выдзяляюцца?
3. Якім чынам раскрываюцца паняцці “аманімія”, “полісемія”, “сінанімія” марфем?
4. Ці можна весці навуковыя спрэчкі пра парадыгматычны і сінтагматычны спосабы вылучэння марфем?
5. Што такое марфемны аналіз?

Практыкаванне 22. Выпішыце з прапанаванага тэксту вытворныя словы, падзяліце іх на марфемы, ахарактарызаваўшы кожную з усіх бакоў, у тым ліку і з экспрэсіўна-стылістычнага.

Каля агню асталіся шэсць гаспадароў ды некалькі цікаўных жанок... Міканорава матка глядзела з вечнай трывогай, і спакойная пастава сястры, Хведаравай жонкі, Міканору была як уцеха.

Спачатку больш маўчалі. Было нешта новае ў тым, што чулі адзін ад аднаго, была нейкая дзіўная, нязвычайная паразумеласць, блізкасць. Гэтая блізкасць чулася мацней ад таго, што з вясёлымі надзеямі лез у думкі, у душу клопат, які ў некаторых станавіўся проста такі трывожнасцю: а як яно будзе пазней, што выйдзе з усяго гэтага, якое пачынаецца тут парнай, душнай гэтай ноччу...

Не адзін у Куранях доўга, бяссонна круціўся ў гэту ноч, паглядваў з цікаўнасцю на Дамецікаў агеньчык, каля якога меркавалася, дамаўлялася аб нечым купка тых, якія паверылі ў вялікую трывогу-загадку. Не ўсе супакоіліся і тады, калі тыя разышліся, калі і сам агеньчык апаў, перастаў зырчаць у цемры чырвоным, неспакойным вокам... (І. Мележ. Людзі на балоце).

Т э м а 23

ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ Ў МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Марфаналогія як фанетыка марфем.
2. Апрошчанне як працэс пераўтварэння вытворнай асновы ў невытворную.

3. Перараскладанне як перамяшчэнне межаў марфем у вытворнай аснове.
4. Дэкарэляцыя як змена характару ці значэння марфем у адной і той жа аснове.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Кечык, С. Я.* Моўны разбор у ВНУ і ў школе / *С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў.* – Мінск, 1988.
2. *Климов, А. Г.* Фонема н морфема / *А. Г. Климов.* – М., 1967.
3. *Русак, В. П.* Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / *В. П. Русак.* – Мінск, 2003.
4. *Розенталь, Д. Э.* Справочник лингвистических терминов / *Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова.* – М., 1972.
5. *Шуба, П. П.* Уводзіны ў граматыку беларускай мовы / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1969; Марфемны і словаўтваральны аналіз слова // *Бел. мова: энцыклапедыя.* – Мінск, 1994.

ЗАДАННІ:

1. У зборніку практыкаванняў “Сучасная беларуская літаратурная мова” (любое выданне) уважліва прачытайце ўмову заданняў і тэкст практыкаванняў пра гістарычныя змены. Знайдзіце прыклады на кожны выпадак гістарычных змен у марфемах слоў і запішыце іх у канспекты самападрыхтоўкі з усемагчымымі тлумачэннямі гэтых змен.
2. Прааналізуйце пры дапамозе этымалагічных слоўнікаў 2-3 словы з апрошчаннем, перараскладаннем і дэкарэляцыяй. Запішыце прааналізаванае ў канспект самападрыхтоўкі.
3. Параўнайце назвы дзён тыдня ў сучасных беларускай і рускай мовах і з дапамогай этымалагічнага, марфемнага і словаўтваральнага аналізу растлумачце прычыны адрозненняў у асновах і каранях кожнай намінацыі.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. У чым заключаецца сутнасць марфаналагічных чаргаванняў?
2. Што такое “альтэрнатыўныя рады фанем”?
3. Як адрозніваць каранёвыя (галоўныя) і афіксальныя (службовыя) марфемы?
4. Чым можна вытлумачыць апрошчанне, перараскладанне і дэкарэляцыю марфем (асноў)?

Практыкаванне 23. Выпішыце з тэксту словы з чаргаваннем фанем у марфемах. Прыведзіце шэрагі роднасных слоў з такімі ж чаргаваннямі ці без іх.

Слова

*З аднаго зярнятка малага
Вырастае магутны вяз.
Колькі год яму жыць? Вельмі многа.
Сто і дзвесце – залежыць ад нас.
Колькі год на яго верхавіне
У гнязде клекатаць буслам?
Гэта самі мы ведаць павінны,
Гэта ўсё падуладна нам.
Колькі раз адлятаць ім у вырай
І вяртацца дамоў у свой час?
Усё залежыць ад нашае шчырай
Дабраты – і ці ёсць яна ў нас.*

*Лес і рэчку, і клёкат бусловы,
Чалавечую ўсмешку ураз
Можна знішчыць адным толькі словам
Што бяздумна вырвецца ў нас.
Стогнуць пілы, скрыгочуць бульдозеры –
Наламана нямала дроў.
І чарсцвее душа ад карозіі
Безадказных, бяздумных слоў
Іх не возьмеш назад, іх не вернеш.
Камяком боль у горле засох.
І ніколі не ўзыдзе зерне,
Што ўпала ў бясплодны пясок.*

(В. Вітка)

Тэма 24

АСНОВА ЯК АБАВЯЗКОВЫ КАМПАНЕНТ СТРУКТУРЫ СЛОВА

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Члянімыя / нечлянімыя, вытворныя / невытворныя асновы.
2. Тыпы асноў у залежнасці ад самога слова і яго словаформаў.
3. Прынцыпы выдзялення асновы слова і аснова словаформы (асабліва ў дзеясловах).
4. Марфемны аналіз слова, яго прынцыпы і задачы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Кечык, С. Я. Моўны разбор у ВНУ і ў школе / С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў. – Мінск, 1988.
2. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск, 2000.
3. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск, 2001.
4. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск, 1978.
5. Шуба, П. П. Марфемны і словаўтваральны аналіз слова // Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – Сс. 336–337.

ЗАДАННІ:

1. Знайдзіце розніцу ў патрабаваннях школьнага і ВНУкаўскага марфемнага аналізу слова. Выканайце паралельна такія аналізы аднаго-двух слоў.

2. Якія выпадкі выдзялення асноў лічацца “цяжкімі”? Прывядзіце такія прыклады і запішыце іх у канспекты самападрыхтоўкі.

3. Адшукайце ў рознай лінгвістычнай літаратуры прыклады перарывістых і суплетыўных асноў і запішыце іх у канспекты самападрыхтоўкі.

4. Растлумачце выпадкі супадзення / несупадзення асновы і кораня ў розных часцінах мовы.

5. Прачытайце ў навучальных дапаможніках пра ўзаемадзеянне (узаемаадносіны) марфемнага, словаўтваральнага і этымалагічнага аналізу слоў з вытворнымі асновамі. Падмацуйце прыкладамі, узятымі з аналагічных слоўнікаў.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Чаму аснова з’яўляецца абавязковым кампанентам структуры слова?
2. Якія тыпы асноў Вам вядомыя з сярэдняй школы?
3. Што такое “фанемная структура марфем”?
4. Чаму фармальна-семантычны прынцып лічыцца асновай марфемнага аналізу?
5. Што такое марфемаграфія?

Практыкаванне 24. Выпішыце з прапанаванага мікратэксту па 5 слоў з перарывістымі асновамі і зрабіце іх марфемны аналіз.

Мабыць, мы усё ж мала ведаем і кепска вывучаем, чым было наша настаўніцтва для народа на працягу ягонаў гісторыі. Духавенства – гэта вядома, тут яшчэ ёсць нейкі малюнак... А вось што зрабіла настаўніцтва ў нашых школах, што яно значыла для нашай некалі цёмнай сялянскай краіны ў царскія часы, пры Рэчы Паспалітай, у вайну, нарэшце, ды і пасля вайны? Гэта цяпер запытай якога падшыванца, кім ён будзе, калі вырасце, і ён скажа табе: інжынерам, урачом, лётчыкам, а то і касманаўтам. Цяпер ёсць такая магчымасць. І сапраўды так і бывае, аж да касманаўта... А раней? Калі рос, бывала, харошы хлопчык, добра вучыўся, што пра яго казалі дарослыя? Вырасце – настаўнікам будзе. І гэта была найлепшая пахвала. Не ўсім вартым, вядома, удавалася дабіцца настаўніцкага лёсу, але да гэтага імкнуліся (В. Быкаў. Доўгая дарога дадому).

Тэма 25

СЛОВАЎТВАРЭННЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства.
2. Сувязь сучаснага беларускага словаўтварэння з іншымі раздзеламі мовазнаўства.
3. Дэрывацыйнае значэнне як асобны тып моўнага (слоўнага) значэння.
4. Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы, іх характарыстыка (словаўтваральная пара, словаўтваральны ланцужок, словаўтваральны рад, словаўтваральная парадыгма, словаўтваральнае гняздо).

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Аўласевіч, М. А.* Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / *М. А. Аўласевіч, Т. І. Якубовіч.* – Мінск, 2002.
2. *Лукашанец, А. А.* Словаўтварэнне: словаўтварэнне часцін мовы / *А. А. Лукашанец* // *Беларуская мова: энцыклапедыя.* – Мінск, 1994. – Сс. 519–522.
3. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / *Л. М. Шакун.* – Мінск, 1978.
4. *Шуба, П. П.* Уводзіны ў граматыку беларускай мовы / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1969.

ЗАДАННІ:

1. Раствлумачце розніцу паміж словаўтваральнай і марфемнай структурай слова. Пацвердзіце тэарэтычныя высновы прыкладамі і запішыце ў канспект самападрыхтоўкі.
2. Пакажыце на прыкладах бінарныя адносіны словаўтваральнай вытворнасці.
3. Прывесці прыклады транспазіцыйнага, мадыфікацыйнага і мутацыйнага тыпаў словаўтваральных значэнняў. Даказаць розніцу гэтых значэнняў у параўнанні з лексічным і граматычным значэннямі слова.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што такое вытворнае і зыходнае (базавае, утваральнае, матываванае) слова?
2. Якія сродкі называюцца сродкамі выражэння словаўтваральнага значэння вытворнага слова?

3. Што такое словаўтваральная вытворнасць (матывацыя)? Якія яе крытэрыі і паказчыкі?

4. Што гэта за аданосіны фармальнай і сэнсавай вытворнасці? Якія разыходжанні ў гэтых адносінах?

5. Што гэта за комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы сучаснай беларускай мовы?

Практыкаванне 25. Пакажыце розніцу паміж марфемікай і словаўтварэннем у выдзеленых словах мікратэксту.

Іх везлі дарогай, якой уранку яны пляліся да вёскі, толькі цяпер поле не здавалася такім доўгім і паныла-раўнінным, конік ладна варушыў нагамі, пасцебваючы па санях жорсткім валассём хваста. Рыбак з прыкрасцю адзначыў, што яны едуць хутка, і яму з усяе сілы хацелася запаволіць язду, адчувала яго душа – гэта апошнія гадзіны на волі з яе апошняй магчымасцю ўцячы, болей такой не будзе. Ён праклінаў сябе за неасцярогу, за тое, што так бязглузда ўзлез на тое гарышча, што не абышоў за вярсту той крайняй хаты – колькі яму ўжо было навукі не совацца да крайняй, у якую заўжды лезлі і немцы. Ён не мог дараваць сабе таго, што яны гэтак неабдуманна забрылі ў тую злашчасную вёску – лепш бы пераднявалі дзе ў хмызняку. Наогул з самага пачатку гэтага задання ўсё пайшло не так, наперакос, калі ўжо цяжка было і спадзявацца на ўдалы канец. Але таго, што здарылася, проста немагчыма было прадбачыць (В. Быкаў. Сотнікаў).

Тэма 26

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ТЫПЫ І МАДЭЛІ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Паняцце словаўтваральнага тыпу і словаўтваральнай (марфаналагічнай) мадэлі.
2. Валентнасць (спалучальнасць) марфем у слове.
3. Індывідуальна-аўтарская словатворчасць.
4. Формаўтварэнне і словаўтварэнне часцін мовы.

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск, 2001.
2. Лукашанец, А. А. Словатворчасць; Словаўтваральная сістэма; Словаўтваральныя нормы; Словаўтварэнне; Словаўтварэнне часцін мовы // Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – Сс. 516–522.

3. *Фомина, А. П.* Формообразование и словообразование / *А. П. Фомина.* – Минск, 1986.
4. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / *Л. М. Шакун.* – Мінск, 1978.
5. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова: марфаналогія і марфалогія / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1987.

ЗАДАННІ:

1. Прачытайце артыкулы рускамоўных энцыклапедый, прысвечаныя словаўтваральным тыпам і мадэлям. Знайдзіце разыходжанні ў гэтых артыкулах.
2. Прывядзіце прыклады (кантэксты, мікратэксты) з словаўтваральнымі тыпамі, што маюць элементы *-к-* ці *-х-*.
3. Знайдзіце неадпаведнасць словаўтваральных мадэляў і колькасці марфем у розных часцінах мовы беларускай і рускай моў.
4. Пакажыце на разнастайных прыкладах словаўтваральныя адрозненні ў сучасных беларускай і рускай мовах.
5. Прывядзіце прыклады аднолькавых словаўтваральных мадэлей, што засталіся з глыбокай старажытнасці ў сучасных рускай і беларускай мовах.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Якая розніца паміж формаўтварэннем і словаўтварэннем?
2. Ці можна весці гаворку пра дыяхранічнае і сінхроннае словаўтварэнне?
3. Якая роля марфалагічных сродкаў у словаўтварэнні?
4. Якія асноўныя прыкметы словаўтваральнага тыпу?
5. Якія класіфікацыі словаўтваральных мадэлей Вам вядомыя?
6. Што такое словаўтваральныя аказіяналізмы (аўтарскія аказіяналізмы)?
7. Якая сувязь марфемікі і словаўтварэння з арфаграфіяй?

Практыкаванне 26. Размяркуйце словы паводле ўзораў: 1) біць → разбіць → разбіваць → панаразбіваць; 2) разбіўка ← разбіваць ← разбіць ← біць; 3) біць → біты → біта.

*Бяліць, белізна, белы, пабелка, бель, пабяліць;
абноўка, новы, абнавіць, навізна, абнаўленне;
купанне, купальня, купацца, купальнік, купальны, купальшчыца,
купальшычк;*

выбары, выбраннік, выбраны, выбіраць, выбарчы.

(Іншы такога роду матэрыял гл. у кн.: *Дабрыян, М. В.* Сучасная беларуская мова: лабараторныя работы / *М. В. Дабрыян, Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба.* – Мінск, 1987).

Тэма 27

СПОСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ СБЛМ

ПРАГРАМНЫЯ ПЫТАННІ:

1. Спосабы сінхроннага словаўтварэння: афіксальныя, бязафіксныя і камбінаваныя спосабы.
2. Спосабы дыяхранічнага словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалагічна-сінтаксічны.
3. Паняцце словаўтваральнай нормы.
4. Словаўтваральны аналіз, яго спецыфіка, прынцыпы і задачы

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА:

1. *Абабурка, М. В.* Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / *М. В. Абабурка.* – Мінск, 1992.
2. *Зверев, А. Д.* Словообразование в современных восточнославянских языках / *А. Д. Зверев.* – М., 1981.
3. *Кечык, С. Я.* Моўны разбор у ВНУ і ў школе / *С. Я. Кечык, В. І. Рагаўцоў.* – Мінск, 1988. – Сс. 24-27.
4. *Прыгодзіч, М. Р.* Словакладанне ў беларускай мове / *М. Р. Прыгодзіч.* – Мінск, 2000.
5. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / *Л. М. Шакун.* – Мінск, 1978.
6. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова: марфаналогія і марфалогія / *П. П. Шуба.* – Мінск, 1987.

ЗАДАННІ:

1. Прачытайце пра дыяхраннае і сінхроннае словаўтварэнне ў рускамоўных і беларускамоўных энцыклапедыях. Запішыце ў тэзіснай форме прачытанае, пацвярджаючы матэрыялам з словаўтваральных слоўнікаў беларускай (рускай) мовы.
2. Назавіце найбольш актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні. Пацвердзіце сказанае прыкладамі і запішыце ўсё ў канспекты самападрыхтоўкі.
3. Зрабіце словаўтваральны аналіз 10-15 шматмарфемных слоў (пажадана 2-3 словы кожнай самастойнай часціны мовы), выкарыстоўваючы простыя (звычайныя), квадратныя, фігурныя і “ломаныя” дужкі ((), [], { }, < >). Напрыклад: [па-(сляд-оў)-н]-асць і руск. {[по-(след-ова)-тель]-н}-ость.

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ:

1. Што такое патэнцыяльныя і аказіянальныя словы?
2. Ці можна абысціся без гістарычнага (дыяхранічнага, этымалагічнага) аналізу ў сучасным словаўтварэнні?

3. Ці можна падзяліць усе спосабы словаўтварэння на немарфалагічныя і марфалагічныя?

4. Што гэта за спосабы словаўтварэння з адной матывуючай (матывальнай) асновай? З некалькімі?

5. Як утвараюцца складаныя словы (кампазіты)?

6. Якія ёсць разнавіднасці марфалагічна-сінтаксічнага спосабу словаўтварэння? Што такое субстанцывацыя, ад'ектывацыя і г.д.?

7. Якія найбольш прадукцыйныя спосабы словаўтварэння ў кожнай самастойнай часціне мовы?

Практыкаванне 27. Вызначце, у якіх словах (словаформах) парушыў Валер (Валеры, Валерый) Санько марфемныя і словаўтваральныя нормы, асабліва ў зачыне свайго твора “Лёс нельга ашукаць, лёс можна аб’ехаць”.

Сціша паяднала ў адно цэлае поле, травы, воды, закралася на клады вёскі Вялікая Ігруша. Няважкая і нячутная зусім ацішыла навевы вятрыскі. Лісцейка перастала ўзварушвацца на тонкіх сцяблінках кветкаў і быльнягоў, замерла на высозных бярозах, таполях і алешынах.

Нішто не шавяльнецца. Сціхоце. Замерласць поўная, адвечная. Далёзна за Ігрушкаўкаю іскрылі кастры. Над вогнішчамі мільгали вузкія хуткія цені – гэта скакалі падлеткі і, падшпаркі, сталыя людзі. Праз тысячагоддзі няўмірнае святое язычніцкае ачышчэнне ад злых духаў агнём і расою прымалі вялікаігрушаўцы.

У сэрцы Ігара Багдановіча лагода, супакой і пострах. Навуковец шмат ведае, не баіцца мерцвякоў, але ногі самі на сабе прастуюць цішы і хутчэй паўз клады. Мерцвякі ў такі падпаўночны час акурат выходзяць з магілаў, азіраюць вакол, вышукваюць каго пазначыць.

Недасяжнае неба, мігцелі зоры. Цемрыўнасць. Усвечваюць прывіднымі бліскотнымі палоскамі воды рэчкі. Травы слухаюць адна адну, перахлджаць з месца на месца, бліжэй да вогнішчаў. Некаторыя дрэвы следуюць за травамі. Варажбіты, чараўнікі і вядзьмакі сочаць за грэшнымі душами, асабліва палююць на праведныя душы.

Дыхае Багдановіч хутка, неглыбока. Раптам прысупыньваецца, скідвае чаравікі, шкарпэткі засоўвае ў чаравікі, басаножыць весялей.

– Дай імя, – піснула птушка.

Куст узбоч чуйна зашлапацеліў. Гаймалога ўзверу ветрыку няма, а куст ажыў, вытрапечваецца. У аднаведнасці працяжнай цішыні піскаць паўтарыўся:

– Дай імя.

Ігар Багдановіч азірнуўся на дашчаты нягеглы плоцік кладоў. Гмахкія дрэвы быццам чакалі яго азірання.

– Імя дай, – уторнаю позваю адазваліся піскату дрэвы і травы.

Страх ацінае душу Багдановіча.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
АСНОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА ДЛЯ САМАПАДРЫХТОЎКІ СТУДЭНТАМІ ЎСІХ ПРАПАНАВАНЫХ ТЭМ	4
Тэма 1. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА (СБЛМ) ЯК НАВУЧАЛЬНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА	5
Тэма 2. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАЛОГІЯ	9
Тэма 3. ПОЛІСЕМІЯ, АМАНІМІЯ, СІНАНІМІЯ І АНТАНІМІЯ Ў ЛЕКСІЦЫ СБЛМ	11
Тэма 4. ЛЕКСІКА СБЛМ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ	12
Тэма 5. ЛЕКСІКА СБЛМ ПАВОДЛЕ ЎЖЫВАННЯ І ВЫКАРЫСТАННЯ	14
Тэма 6. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ	17
Тэма 7. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ СБЛМ	18
Тэма 8. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ І ВЫКАРЫСТАННЯ	20
Тэма 9. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПАРЭМІЯЛОГІЯ	22
Тэма 10. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ І ФРАЗЕАГРАФІЯ	23
Тэма 11. ФАНЕТЫКА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	25
Тэма 12. ЗМЭНЫ ГУКАЎ СБЛМ У МАЎЛЕНЧАЙ ПЛЫНІ	27
Тэма 13. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФАНАЛОГІЯ	28
Тэма 14. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ АРФАЭПІЯ	30
Тэма 15. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ СЛАБІКА, АКЦЭНТАЛОГІЯ І ІНТАНАЛОГІЯ	31
Тэма 16. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ГРАФІКА (графічная сістэма)	33
Тэма 17. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ	35
Тэма 18. СУЧАСНЫЯ БЕЛАРУСКІЯ ГРАФІЧНЫЯ І АРФАГРАФІЧНЫЯ НОРМЫ	36
Тэма 19. СУЧАСНАЕ БЕЛАРУСКАЕ СЛОВАЎЖЫВАННЕ ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ ВУСНАГА І ПІСЬМОВАГА МАЎЛЕННЯ	38
Тэма 20. “ПРАВІЛЫ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ І ПУНКТУАЦЫІ” (2008)	40
Тэма 21. МАРФЕМІКА	41
Тэма 22. СІСТЭМА МАРФЕМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	43
Тэма 23. ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ Ў МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА	44
Тэма 24. АСНОВА ЯК АБАВЯЗКОВЫ КАМПАНАЕНТ СТРУКТУРЫ СЛОВА	46
Тэма 25. СЛОВАЎТВАРЭННЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	48
Тэма 26. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ТЫПЫ І МАДЭЛІ	49
Тэма 27. СПАСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ СБЛМ	51

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

Вучэбнае выданне

Абабурка Мікалай Васільевіч

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ
ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА:
ПЫТАННІ І ЗАДАННІ**

У трох частках

Частка 1

Для самападрыхтоўкі студэнтаў
1-2 курсаў філалагічных спецыяльнасцей

Тэхнічны рэдактар *А.Л. Пазнякоў*
Камп'ютарная вёрстка *А.Л. Пазнякоў*

Падпісана ў друк .2012 г.
Фармат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум.-друк. арк. 3,3. Ул.-выд. арк. 2,5. Тыраж 72 экз. Заказ № .

Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”,
212022, Магілёў, вул. Касманаўтаў, 1.
ЛІ № 02330/278 ад 30.04.2004 г.
Надрукавана ў аддзеле аператыўнай паліграфіі
УА “МДУ імя А.А. Куляшова”. 212022, Магілёў, вул. Касманаўтаў, 1.